

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Από την αρωγή στην περιθωριοποίηση: Τα Βρετανικά Workhouses στα σύνορα δύο κόσμων 1770-1860.

Διπλωματική Εργασία
Μαλάνος Σταμάτης

Επιβλέπων: Γαγανάκης Κωνσταντίνος

Πίνακας Περιεχομένων

Αντί προλόγου.....	σελ. 3
Το θεωρητικό πλαίσιο.....	σελ. 4
Ο μεγάλος μετασχηματισμός.....	σελ. 6
Μέρος Πρώτο.....	σελ. 13
Βασικοί παράγοντες του μακρού χρόνου.....	σελ. 13
Η πληθυσμιακή έκρηξη.....	σελ. 13
Οι περιφράξεις.....	σελ. 15
Η ανασύνθεση των ελίτ.....	σελ. 16
Η διαμόρφωση της νέας ηθικής.....	σελ. 20
Η επανασηματοδότηση της ιδιοκτησίας.....	σελ. 22
Ο πλούτος των εθνών ως νέα ηθική φιλοσοφία.....	σελ. 24
Η πρώτη περίοδος των workhouses.....	σελ. 26
Η δεύτερη περίοδος των workhouses.....	σελ. 29
Μέρος Δεύτερο.....	σελ. 30
Οι πρώτες κοινωνικοοικονομικές κρίσεις.....	σελ. 30
Η καταστροφή της οικοτεχνίας.....	σελ. 32
Η εμπορική κρίση των αρχών του 19 ^{ου} αιώνα.....	σελ. 34
Ο ρόλος της επιδοματικής πολιτικής.....	σελ. 34
Η ανάλυση του Καρλ Πολάνυι.....	σελ. 35
Οι βασικές προσεγγίσεις της τότε εποχής για την αντιμετώπιση της φτώχειας.....	σελ. 39
Η κριτική στην εφαρμογή της επιδοματικής πολιτικής ως προθάλαμο για τον νέο ρόλο των workhouses.....	σελ. 39
Μέρος Τρίτο.....	σελ. 45
Η κορύφωση του δράματος.....	σελ. 45
Το πείραμα των workhouses.....	σελ. 46
Οργανωτική δομή των workhouses.....	σελ. 47
Το ζήτημα της διατροφής.....	σελ. 48
Η αρχιτεκτονική των workhouses.....	σελ. 51
Η ιδιαίτερη μεταχείριση των ανηλίκων.....	σελ. 54
Οι συνθήκες διαβίωσης των τροφίμων. Από τη μαρτυρία του Friedrich Engels στις σύγχρονες προσεγγίσεις.....	σελ. 58
Ο λόγος των αποκλήρων. Συλλογικές και ατομικές αντιστάσεις	

και τιμωρίες.....	σελ. 64
Η ενεργητική και παθητική αντίσταση των ίδιων των τροφίμων.....	σελ. 65
Μέρος Τέταρτο.....	σελ. 67
Αναγκαιότητα ή ιδεολογική επιλογή;.....	σελ. 67
Οι γκρίζες ζώνες.....	σελ. 67
Το πρόβλημα της παραβατικότητας.....	σελ. 70
Μέρος Πέμπτο.....	σελ. 73
Προς μια απόπειρα σύνθεσης και ερμηνείας.....	σελ. 73
Η επίδραση των Μαλθουσιανών ιδεών.....	σελ. 74
Η δομική κρίση των μέσων της δεκαετίας του 1830.....	σελ. 76
Οι επιπτώσεις των απόψεων του David Ricardo.....	σελ. 77
Η τέλεια καταιγίδα.....	σελ. 79
Μέρος Έκτο.....	σελ. 82
Αποτελέσματα.....	σελ. 82
Αντί επιλόγου.....	σελ. 92
Βιβλιογραφία.....	σελ. 97

Αντί προλόγου

Η εργασία αυτή θα προσπαθήσει να προσεγγίσει ένα θέμα σε μια ιστορία που δεν έχει ακόμα ολότελα γραφεί. Μια ιστορία ακραίας βίας, ιδεών και επιλογών. Επιλογές ανθρώπων τοποθετημένων και από τις δύο πλευρές ενός ρευστού κοινωνικοπολιτικού συνόρου που καθόρισε την τύχη του κόσμου μας. Ενός ορίου που τότε πήρε μεγάλο τμήμα της τελικής του μορφής και το οποίο χώρισε οριστικά ιδέες συνειδήσεις, κοινότητες πρακτικές. Ήρωες της αφήγησής μας χωρίς όμως ποτέ δυστυχώς να γίνουν πραγματικά υποκείμενα της, θα είναι οι φτωχοί της εποχής, οι οποίοι σύντομα επρόκειτο να ανακαλύψουν ότι δεν υπήρχε πια τόπος να σταθούν. Ήταν οι άνεργοι, οι περιφερόμενοι αλήτες, οι ανύπανδρες μητέρες τα νόθα παιδιά αλλά και όσοι απλά αρνούσαν τους ρυθμούς και τις αξίες του νέου κόσμου ή διαμόρφωναν νέες, δικές τους. Χρόνος και τόπος της αφήγησής μας θα αποτελέσει η Αγγλία της βιομηχανικής επανάστασης από το τελευταίο τρίτο του 18ου αιώνα μέχρι και την έκτη δεκαετία του 19ου.

Αφορμή για τη συγγραφή της αποτέλεσε η διερεύνηση του μετασχηματισμού της φύσης της αρωγής που έπαιρναν οι χαμηλά αμειβόμενοι, οι άρρωστοι και οι άποροι της εποχής και ειδικότερα η διερεύνηση του νέου ρόλου που έπαιξαν τα παλιά και νέα Workhouse μέσα στο νέο πλέγμα θεσμίσεων που τότε διαμορφώνονταν. Αλλά κάθε ψηφίδα περιέχει όλη την ομορφιά και την αλήθεια του όλου. Αληθινή αιτία συγγραφής αυτής της εργασίας είναι να διερευνήσει τον ρόλο των ιδεών, της πολιτικής και τον τρόπο αλληλεπίδρασής τους με τους οικονομικούς μετασχηματισμούς εκείνα τα καταστατικά για τον κόσμο μας χρόνια. Η αναζήτηση δηλαδή του αληθινού ρόλου των ανθρώπων ως δημιουργών αλλά και καταστροφών της ζωής τους στο προαναφερόμενο τουλάχιστον χρονικό διάστημα.

Ήταν στα 1845, στο Workhouse του Andover, στα πλαίσια της πολιτικής που θα περιγράψουμε παρακάτω οι τρόφιμοι είχαν αναλάβει μια δουλειά που σήμερα μοιάζει αδιανόητη, δηλαδή θρυμμάτιζαν τα κόκκαλα των νεκρών με στόχο την παραγωγή λιπάσματος για τα γειτονικά αγροκτήματα. Όσπου κάποια μέρα υπακούοντας στην ανάγκη, την πείνα και την απελπισία τους, ξεκίνησαν να τρώνε τις ωμές σάρκες των συνανθρώπων τους που ο χρόνος δεν είχε ακόμα προλάβει να εξαφανίσει. Και όμως μόλις πενήντα χρόνια πριν, ένα επαρχιακό δικαστήριο με μια ιστορική του απόφαση που έμεινε γνωστή ως Speerhamland (στο εξής σημειώνεται και ως «επιδοματική πολιτική») είχε διαμορφώσει ένα τελείως διαφορετικό σκηνικό. «...όταν το καρβέλι το ψωμί ...κοστίζει 1 σελίνι τότε ο κάθε φτωχός και εργατικός άνθρωπος θα λαμβάνει 3

σελίνα για τον εαυτό του εβδομαδιαίως από τα τέλη για τους απόρους, ενώ για την γυναίκα του και για κάθε μέλος της οικογένειάς του θα λαμβάνει 1 σελίνι και 6 πένες. Όταν το καρβέλι κοστίζει 1 σελίνι και 6 πένες θα λαμβάνει [...] 4 σελίνια για αυτόν και 1 σελίνι και 10 πένες για κάθε μέλος της οικογένειάς του και για κάθε πένα που προστίθεται στην αξία του καρβελιού πέραν του 1 σελινίου θα λαμβάνει 3 πένες για τον εαυτό του και από 1 για τους άλλους.»¹

Είναι φανερό ότι ένας «μεγάλος μετασχηματισμός», για να χρησιμοποιήσουμε την φρασεολογία του Καρλ Πολάνυι, είχε συντελεστεί μέσα στις πέντε αυτές δεκαετίες. Η επιδοματική πολιτική κατηγορήθηκε ως υπεύθυνη για την κατάρρευση της παραγωγικότητας των ωφελούμενων, αποδόθηκε σε αυτήν η αύξηση του πληθυσμού και αυτό οδήγησε τελικά στη μείωση του μεγαλύτερου μέρους της εξωτερικής βοήθειας. Πλέον, οποιοσδήποτε αιτούνταν ανακούφιση θα έπρεπε να έχει τόση ανάγκη που να μπορεί να αντέξει τη ζωή σε ένα από τα ζοφερά ιδρύματα που ονομάζονταν Workhouses. Έμοιαζε σαν ένα γιγάντιο κύμα το οποίο παρέσυρε τα πάντα στο πέρασμα του να χτύπησε με απίστευτη ένταση τους αδύναμους και τελικά να μεταμόρφωσε για πάντα τον κόσμο μας.

Ωστόσο δεν συμφωνούν όλοι οι ιστορικοί με την προσέγγιση αυτή. Πολλοί, αντίθετα, πιστεύουν ότι δεν ήταν υπεύθυνη η επιδοματική πολιτική για την κατάρρευση της παραγωγικότητας της εργασίας και την αδυναμία προσαρμογής των ωφελούμενων στις νέες συνθήκες. Ούτε συμφωνούν με την άποψη ότι η ζωή των ανθρώπων που κατέφευγαν στα Workhouses ήταν σκληρότερη από αυτή των ανεξάρτητων εργατών. Αντίθετα, αποδίδουν τα δεινά στην ίδια την βιομηχανική επανάσταση και στις αναπόφευκτες αναδιαρθρώσεις που αυτή επέφερε.

Το θεωρητικό πλαίσιο

Ο Καρλ Πολάνυι στο βιβλίο του *Ο Μεγάλος μετασχηματισμός* προσέγγισε με έναν μοναδικό τρόπο την κοινωνική ιστορία του 19ου αιώνα και έβαλε στην συζήτηση θέματα που κατά την άποψή μας καμιά εργασία που αναφέρεται στο διάστημα αυτό δεν μπορεί να παρακάμψει. Ο Πολάνυι γεννήθηκε και μεγάλωσε σε μια εποχή στην οποία ήταν ιδιαίτερα φανερό ότι το Κράτος δεν έπαιζε το ρόλο που οι κυρίαρχες μαρξιστικές ερμηνείες του απέδιδαν. Τα Κράτη του μεσοπολέμου ήταν αυτά που με

1. Πολάνυι (2001), σ. 79.

την παρέμβασή τους είχαν ήδη πάρει τον ολοκληρωτικό έλεγχο της οικονομίας στα χρόνια του μεγάλου πολέμου, είχαν σώσει την ύστατη ώρα το οικονομικό σύστημα από την απόλυτη καταστροφή με τις πολιτικές του New Deal και διαρκώς συγκέντρωναν όλο και περισσότερες εξουσίες και δραστηριότητες. Μάλιστα ολόκληρο το πολιτικό φάσμα της εποχής, από τους κομμουνιστές, τους Κεϋνσιανούς μέχρι και τους πρώτους φασίστες, τελικά στην ύπαρξη του Λεβιάθαν αυτού στήριζαν το πολιτικό τους πρόγραμμα.

Ήταν λοιπόν πολύ φυσικό ότι άνθρωποι όπως ο Αντόνιο Γκράμσι ή ο Καρλ Πολάνυι θα αντιλαμβάνονταν ότι ο Θεσμός αυτός σε καμιά περίπτωση δεν αποτελούσε παρακολούθημα του οικονομικού συστήματος ή έναν απλό μηχανισμό διατήρησης του status quo. Μάλιστα ο Πολάνυι πήγε τη σκέψη του πολύ μακρύτερα. Στο βιβλίο που αναφέραμε στην αρχή, θεωρεί ότι δεν ήταν η δημιουργία του σύγχρονου Κράτους συνέπεια της ανάδυσης του Καπιταλισμού, αλλά η ίδια η Κρατική παρέμβαση έκανε δυνατή την εγκαθίδρυση και επιβίωση της οικονομίας της αγοράς. Μάλιστα θεωρεί ότι αντίθετα με ό,τι πιστεύουμε οι περισσότεροι από μας, αυτή είναι μια σχετικά πρόσφατη εξέλιξη, η μορφή της οποίας αποκρυσταλλώθηκε στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα. Εντός λοιπόν αυτής της εξαιρετικά βίαιης παρέμβασης τοποθετεί και τον θεσμό των Workhouses, επειδή κατά την άποψή του η αθλιότητα των συνθηκών διαβίωσης εντός αυτών των ιδρυμάτων και η ντροπή και η απαξία που προορίζονταν να προκαλέσουν στους τροφίμους τους, σε συνδυασμό με την σχεδόν ολοσχερή κατάργηση κάθε εξωτερικής βοήθειας και κοινοτικής αλληλεγγύης, θα αποτελούσε το ύστατο μέσο που θα έσπρωχνε τους φτωχούς στην μετανάστευση και τη βιομηχανία.

Αλλά δεν είναι μόνο αυτό. Ο Πολάνυι υποστηρίζει ότι σε διάφορες ιστορικές στιγμές οι κοινωνίες, προκειμένου να προστατευθούν από τις επιπτώσεις του μηχανισμού της αγοράς, έκαναν ασυνείδητα ανίερες συμμαχίες με τμήματα των κυρίαρχων ελίτ των οποίων τα προνόμια και πολλές φορές η ίδια τους η ύπαρξη θίγονταν από τις επιπτώσεις του μηχανισμού αυτού. Η πρώτη τέτοια διπλή κίνηση πραγματοποιήθηκε με την εφαρμογή του συστήματος της επιδοματικής πολιτικής, αλλά η εξαχρείωση που αυτή προκάλεσε στα τελευταία χρόνια της εφαρμογής της, δημιούργησε τις συνθήκες για την αποδοχή μιας τόσο απάνθρωπης μεταρρύθμισης, όπως η κατάργηση της επιδοματικής πολιτικής, από την κρίσιμη εκείνη μάζα που τελικά κατέστησε δυνατή την εφαρμογή της.

Η παρούσα εργασία λοιπόν θα αποπειραθεί να διαλεχθεί με την ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα αυτή άποψη, τοποθετώντας το θέμα της, δηλαδή την ανασηματοδότηση του ρόλου των Βρετανικών Workhouses εντός αυτής της προβληματικής. Θα παρακολουθήσει την περίοδο από τα τέλη του 18^{ου} μέχρι και την έκτη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα, επικεντρώνοντας την προσοχή της στις εξελίξεις στην οικονομία, την κοινωνία και τον κόσμο των ιδεών στη Βρετανία αυτής της εποχής. Θα περιγράψει την αρχιτεκτονική των ιδρυμάτων, τη διατροφή των τροφίμων τους, την οργανωτική τους δομή, καθώς και τις ατομικές και συλλογικές αντιστάσεις των ανθρώπων απέναντι στην βία που αυτά εκπροσωπούσαν.

Σκοπός της είναι από τη μια να προσπαθήσει να ελέγξει, στο μέτρο του δυνατού, αν οι παραπάνω ισχυρισμοί του Πολάνυι που αφορούν το θέμα της τεκμηριώνονται από σημερινά ιστορικά στοιχεία, αλλά σε καμιά περίπτωση δεν σκοπεύει να μείνει μόνο σε αυτό. Ακριβώς επειδή πιστεύει ότι ο μεγάλος μετασχηματισμός, όπως κάθε μεγάλο κύμα αλλαγών, δεν γεννιέται πάντα στο χρόνο που τα αποτελέσματά του μπόρεσαν να γίνουν ορατά, θα προσπαθήσει επίσης να βάλει στην κουβέντα τους σημαντικότερους από τους παράγοντες εκείνους των οποίων η ανασηματοδότηση και η αξιοποίηση δημιούργησαν τα υποκείμενα, τις ιδέες και τη συναίνεση που ήταν απαραίτητη για να ευοδωθεί μια τέτοιου μεγέθους αλλαγή.

Θα προσπαθήσει επίσης να θέσει σε διάλογο με τον κορμό της σκέψης του Καρλ Πολάνυι, άλλες απόψεις που τονίζουν περισσότερο το ρόλο της οικονομικής δομής, όπως τη δομική κρίση των πρώτων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα και την ανάλυση του D. Ricardo, καθώς και πτυχές της σκέψης του Μ. Φουκώ όσον αφορά την αλλαγή του χαρακτήρα της παραβατικότητας εκείνα τα κρίσιμα χρόνια.

Ο Μεγάλος μετασχηματισμός

Η προσέγγιση του Καρλ Πολάνυι, όπως αναπτύσσεται στο βιβλίο του με τίτλο *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός*, παραμένει και σήμερα ριζοσπαστική. Ο κορμός της σκέψης του, αντίθετα με ό,τι πιστεύουν οι περισσότεροι ιστορικοί και κοινωνικοί επιστήμονες, αποδίδει όπως ήδη αναφέραμε έναν περισσότερο ενεργό ρόλο στην Πολιτική και το Κράτος ως φορείς κοινωνικής αλλαγής. Για παράδειγμα, υποστηρίζει ότι στην περίπτωση της Βρετανίας η πολιτική των Τυδώρ και των πρώτων Στιούαρτ ήταν όχι μόνο εξαιρετικά προοδευτική στο οικονομικό πεδίο, αλλά και βοήθησε αποφασιστικά την κοινωνία της εποχής να αντέξει τις κατακλυσμιαίες αλλαγές που

αντιμετώπισε. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρει ότι οι παραπάνω ενθάρρυναν την μετανάστευση ξένων τεχνιτών στη Βρετανία με στόχο τη μεταφορά τεχνογνωσίας, προώθησαν αλλαγές στην παραγωγή, αγνοώντας πολλές φορές τα έθιμα, την παράδοση και το τοπικό δίκαιο, αλλά και επιβράδυναν τελικά την διαδικασία των περιφράξεων που απειλούσε να διαλύσει τις ζωές των ανθρώπων. Άξονας της πολιτικής τους ήταν η ευημερία των τοπικών κοινοτήτων, ακριβώς επειδή πίστευαν ότι συνδέεται ευθέως με την ισχύ του μονάρχη. Αργότερα όμως όλες αυτές οι πρόνοιες που έστεκαν εμπόδιο στην άνοδο της βιομηχανίας σταδιακά παραμερίστηκαν².

Ο Πολάνυι υποστηρίζει ότι η πραγματική επανάσταση του 19^{ου} αιώνα ήταν η εγκαθίδρυση και επικράτηση του θεσμού της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς. Με τον όρο «οικονομία της αγοράς» ο ίδιος εννοεί ένα σύνολο από επιμέρους συστήματα αυτορρυθμιζόμενων αγορών που διευθύνονται αποκλειστικά από τον μηχανισμό σχηματισμού των τιμών, τον οποίο και καθιστούν ικανό να οργανώνει κάθε πλευρά της ζωής χωρίς έξωθεν παρεμβάσεις³. Πρόκειται δηλαδή για ένα ανατροφοδοτούμενο πλαίσιο, το οποίο για να μπορέσει να λειτουργήσει αποτελεσματικά προϋποθέτει ότι όχι μόνο το αποτέλεσμα της παραγωγής, αλλά και η ανθρώπινη ενέργεια και η φύση θα πρέπει να μετατραπούν σε εμπορεύματα και να αποκτήσουν μια τιμή. Το φαινόμενο συνδέεται κατά την άποψή του, αλλά δεν αποτελεί γραμμική εξέλιξη της, με την εισαγωγή των μεγάλων περίπλοκων μηχανημάτων, ακριβώς επειδή το μέγεθος και η δυνατότητα απόσβεσής τους συνδέονταν αναγκαστικά με την μαζική παραγωγή και την αδιάλειπτη λειτουργία τους. Συνεπώς κατά τον ίδιο θα έπρεπε να δημιουργηθούν εκείνες οι κοινωνικοοικονομικές συνθήκες που θα επέτρεπαν τον αδιάλειπτο εφοδιασμό τους με πρώτες ύλες και θα δημιουργούσαν ένα εξαιρετικά πειθαρχημένο εργατικό δυναμικό που θα αλληλοεπιδρούσε με αυτά. Αυτή συνεπώς η αναγκαιότητα ήταν που ωθούσε την ανερχόμενη ελίτ της βιομηχανίας να πάρει όλα εκείνα τα μέτρα που θεωρούσε ότι απαιτούνταν για να γίνει δυνατή η διαμόρφωση μιας ενιαίας αγοράς εργασίας. Αλλά για να μπορέσει να συμβεί κάτι τέτοιο, έπρεπε να καταργηθεί κάθε είδους κοινοτική αλληλεγγύη ή επιδότηση, καθώς και να μετατραπεί σε εφιάλτη η καθημερινότητα σε κάθε υφιστάμενο ίδρυμα αρωγής, όπως τα Workhouses. Ο εφιάλτης της πείνας, αλλά και οι ίδιες οι συνθήκες διαβίωσης και εργασίας εντός των ιδρυμάτων, καθώς και η κοινωνική απαξία που η διαβίωση στα τελευταία συνεπαγόταν για τους τροφίμους τους, θα αποτελούσαν βασικό μοχλό πίεσης στους

² Ο.π., σ. 42.

³ Ο.π., σ. 46.

ανθρώπους να μεταναστεύσουν από τον τόπο τους και να αναζητήσουν πλέον εργασία με οποιονδήποτε μισθό στην αναδυόμενη βιομηχανία.

Για να μπορέσει να στηρίξει τους ισχυρισμούς του, ο Πολάνυι ξεκινά την ανάλυσή του από τη μελέτη των απλούστερων κοινωνιών. Ισχυρίζεται μάλιστα ότι οι τελευταίες δεν έχουν ακόμα αποσπάσει από τις κοινωνικές επιστήμες την προσοχή που θα έπρεπε, επειδή στους κόλπους τους κυριαρχεί ακόμα το ιδεολόγημα περί του ορθολογικά οικονομούντος ατόμου. Με τον όρο αυτό η Πολιτική Οικονομία έχει κατασκευάσει τον ιδεότυπο ενός ανθρώπου μοναχικού κυνηγού χρησιμότητας, με αποκλειστικά εγωιστικά κριτήρια. Όμως η μελέτη των απλών κοινωνιών είναι σε θέση να μας δείξει, κατά τον Πολάνυι, ότι η παραπάνω θέαση απέχει πολύ από το να θεωρηθεί καθολικό αξίωμα. Πιο συγκεκριμένα, μας αποκαλύπτει ότι μέσα από την ανάπτυξη συλλογικοτήτων τα μεμονωμένα άτομα προσπάθησαν να προστατευτούν από την απειλή που συνιστούσαν για την ίδια τους την ύπαρξη ο εγωισμός και η ιδιοτέλεια, και για το λόγο αυτόν υποστηρίζει ότι ανέπτυξαν διαχρονικά μια ολόκληρη σειρά από εθιμικούς κανόνες για να την εμποδίσουν. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο τα αιώνια ανθρώπινα προβλήματα της παραγωγής και διανομής λύνονταν με βάση τρεις απλές αρχές, οι οποίες απείχαν πολύ από οποιαδήποτε σκέψη μεγιστοποίησης του κέρδους. Την αρχή της αμοιβαιότητας, της αρχή της οικιακής οικονομίας, υπό την έννοια πως μόνο το πλεόνασμα θα πωλούνταν στην αγορά, και την αρχή της αναδιανομής. Με βάση μάλιστα την τελευταία, στις πιο απλές από αυτές τις κοινωνίες όλη η παραγωγή παραδίδονταν στον αρχηγό και εκείνος στη συνέχεια τη διένειμε.

Την εποχή του Μερκαντιλισμού υπήρξαν βεβαίως αγορές, σημειώνει ο Πολάνυι, αλλά βρίσκονταν υπό τον απόλυτο έλεγχο του Κράτους. Η τεράστια διαφορά τους σε σχέση με την αυτορρυθμιζόμενη αγορά του 19^{ου} αιώνα έγκειται στο γεγονός ότι η τελευταία σε καμιά περίπτωση δεν δομείται με βάση τις υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις και πρακτικές των ανθρώπων, αλλά έχει απόλυτη ανάγκη να τις αναδιαμορφώσει ριζικά. Ο 19^{ος} αιώνας, λέει ο Πολάνυι, μπορεί να θεοποίησε ή να δαιμονοποίησε την αγορά, αλλά πίσω και από τις δύο αυτές στάσεις βρισκόταν πάντα η πεποίθηση ότι η αγορά ήταν προγραμματισμένη από την ίδια της τη φύση να μεγεθύνεται. Όμως, κατά τον ίδιο, οι άνθρωποι του 19^{ου} αιώνα, όπως και πολλοί άλλοι σήμερα, δεν αντιλήφθηκαν ποτέ ότι τόσο η λειτουργία της, όσο και η καθολική επικράτησή της ήταν αποτέλεσμα της χορήγησης τεχνητών διεγερτικών στο

κοινωνικό σώμα και ότι όφειλε την επικράτησή της στο εξίσου τεχνητό φαινόμενο της πολύπλοκης μηχανής⁴.

Η οικονομική θεωρία και η ιστοριογραφία, τότε και τώρα, δεν αντιλήφθηκαν αυτή την απλή αλήθεια, κατά την άποψη του Πολάνυι, ακριβώς επειδή εκκινούσαν την ανάλυσή τους από ένα ιδεολόγημα για το οποίο δεν υπήρξε ποτέ καμιά ιστορική τεκμηρίωση. Πιο συγκεκριμένα, θεωρούσαν ότι η εγγενής τάση των ανθρώπων να ανταλλάσσουν μεταξύ τους, τους οδηγούσε *κατ' ανάγκην* στην δημιουργία τοπικών αγορών και καταμερισμού της εργασίας. Αυτό με τη σειρά του επέφερε την ανάπτυξη του εσωτερικού εμπορίου και αργότερα του εμπορίου μεγάλων αποστάσεων από όπου προήλθε το διεθνές εμπόριο ⁵. Όμως, όπως ο ίδιος υποστηρίζει, η ανθρωπολογική έρευνα δεν επιβεβαιώνει μια τέτοια εξέλιξη. Μπορεί να δέχεται ότι υπήρξε κάποια ιστορική στιγμή που οι αγορές υπήρξαν κυρίαρχες όσον αφορά την οργάνωση και λειτουργία του εξωτερικού εμπορίου, αλλά θεωρεί ότι πρόκειται για κάτι τελείως διαφορετικό. Η ύπαρξη εξωτερικού εμπορίου ή ανταλλαγών μεταξύ των πόλεων και της υπαίθρου που τις περιέβαλλε, οφείλονταν στην έλλειψη ορισμένων κατηγοριών αγαθών τα οποία μπορούσαν να μεταφερθούν, και φυσικά η λειτουργία του δεν προϋπέθετε κανενός είδους ανταγωνισμό μεταξύ των παραγωγών. Αντίθετα, το τοπικό και εθνικό εμπόριο προϋποθέτει, από την ίδια του την φύση, την ύπαρξη έντονου ανταγωνισμού μεταξύ όσων παράγουν παρόμοια αγαθά.⁶

Υποστηρίζει δηλαδή ο Πολάνυι ότι το απλοϊκό ερμηνευτικό σχήμα πως οι μεμονωμένες πράξεις ανταλλαγής οδήγησαν στην ανάπτυξη των τοπικών αγορών και αυτές με τη σειρά τους στην ανάπτυξη των αντίστοιχων εθνικών, δεν ίσχυσε ποτέ σε κοινωνίες με άλλες μορφές οικονομικής συμπεριφοράς. Μπορεί στα τεράστια αρχαία συστήματα διανομής να υπήρχαν ανταλλαγές και τοπικές αγορές, ωστόσο αυτές θεωρούνταν πάντοτε ως δευτερεύον χαρακτηριστικό των συστημάτων αυτών. Μια σειρά περιοριστικών παραγόντων, όπως η θρησκεία, η παράδοση, το εθιμικό δίκαιο και η μαγεία, ενεργοποιούνταν για να προστατέψουν τους ανθρώπους από τον ίδιο τους τον εαυτό. Η ποιότητα των προϊόντων και η αξία τους ήταν δεδομένη και δεν υπήρξε ποτέ το στοιχείο της διακύμανσης των τιμών. Τα τείχη των πρώτων πόλεων μπορούν να ιδωθούν ως αποτρεπτικά των εισβολών, αλλά και ως περιοριστικά της εξάπλωσης των αγορών στην υπαίθρο χώρα τους. Για παράδειγμα, οι Χανσεάτες έμποροι είχαν αποκόψει συνειδητά τα περίχωρα των πόλεων τους από

⁴ Ό.π., σ. 60.

⁵ Ό.π., σ. 61.

⁶ Ό.π., σ. 60-62.

τις αγορές. Το εμπόριο της Αμβέρσας, του Αμβούργου, της Βενετίας, της Λυών, επισημαίνει ο Πολάνυι, σε καμιά περίπτωση δεν μπορεί να χαρακτηριστεί Βελγικό, Γερμανικό, Γαλλικό κ.λπ. Ο εμπορικός χάρτης της Ευρώπης περιελάμβανε λοιπόν αποκλειστικά και μόνο πόλεις και απουσίαζαν τελείως από αυτόν τα περίχωρά τους και η γύρω ύπαιθρος. Το Κράτος λοιπόν ήταν ο δημιουργός του εσωτερικού εμπορίου⁷.

Τον 15^ο και 16^ο αιώνα εφαρμόστηκε η πολιτική του Μερκαντισμού, η οποία σήμαινε πως πλέον όλες οι αγορές λειτουργούσαν υπό την αιγίδα του Κράτους, το οποίο και φρόντισε να κατεδαφίσει τη διάκριση μεταξύ των δύο ειδών του εμπορίου. Αλλά οι συνθήκες λειτουργίας των αυτορρυθμιζόμενων αγορών υπήρξαν ριζικά διαφορετικές, επειδή ακριβώς όπως είπαμε και παραπάνω ένα τέτοιο εγχείρημα προϋπέθετε την απόλυτη υποταγή κάθε κοινωνικής σχέσης μεταξύ των ανθρώπων στις δικές του ανάγκες. Πιο συγκεκριμένα, το σύνολο της παραγωγής μιας κοινωνίας έπρεπε πια να προσφέρεται στην αγορά και όλα τα εισοδήματα των μελών της να προέρχονται από αυτήν. Η αναγκαία τάξη σε αυτή την περίπτωση εξασφαλίζεται από τους μηχανισμούς των ισορροπιών μεταξύ ζήτησης και προσφοράς και τις τιμές που προκύπτουν από αυτούς: οι ίδιοι επίσης ορίζουν το ύψος του διαθέσιμου εισοδήματος κάθε συντελεστή της παραγωγής. Αν κάποιος άνθρωπος δεν θέλει να συμμετάσχει σε αυτή τη διαδικασία, η πείνα θα γίνει ο μοχλός που θα τον υποχρεώσει, αφού έχει πλέον πάψει να αποτελεί μέλος μιας κοινότητας που ευημερεί ή πένεται όλη μαζί, αλλά είναι μια μοναχική ύπαρξη που αναζητά χρησιμότητα. Ο τόκος θα αποτελεί την αμοιβή του κεφαλαίου, τα έσοδα από την εκμίσθωσή του θα αποτελούν την αμοιβή του εδάφους, το κέρδος την αμοιβή της επιχειρηματικότητας και ο μισθός την αμοιβή της εργασίας. Ενώ λοιπόν ο Μερκαντισμός δεν πείραξε ποτέ τις βασικές ρυθμίσεις που αφορούσαν τη γη και την εργασία, ήταν ωστόσο επιτακτική ανάγκη να αλλάξουν τα πάντα προκειμένου να μπορέσει να λειτουργήσει ο μηχανισμός της Ζήτησης και Προσφοράς.

Ο καταλύτης των κατακλυσμαίων αλλαγών, κατά τον Πολάνυι, ήταν η εισαγωγή των μεγάλων και πολύπλοκων μηχανών στην παραγωγική διαδικασία, επειδή σε αντίθεση με τις παλιότερες και απλούστερες μηχανές που μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν στην Οικοτεχνία χωρίς να καταστεί απαραίτητη η ανατροπή των παλαιών κοινωνικών θεσμίσεων, δεν ίσχυε το ίδιο για τις νέες μηχανές. Καταρχήν προϋπέθεταν κάποιου είδους καταμερισμό της εργασίας, δηλαδή τη συνεργασία ενός

⁷ Ό.π., σ. 67.

πλήθους ανθρώπων, με διαφορετική πολλές φορές κουλτούρα, τόσο με τον ίδιο τον μηχανολογικό εξοπλισμό, όσο και μεταξύ τους πάνω σε προκαθορισμένες νόρμες, ξένες προς τους ίδιους τους άμεσους παραγωγούς. Έπειτα, οι μηχανές αποτέλεσαν γιγαντιαίου μεγέθους επενδύσεις οι οποίες, για να καταστούν κερδοφόρες, θα έπρεπε να μπορούν να βρίσκονται σε συνεχή λειτουργία. Κάτι τέτοιο όμως συνεπαγόταν πρώτα την απρόσκοπτη τροφοδοσία τους με πρώτες ύλες και έπειτα την ύπαρξη ενός εξαιρετικά πρόθυμου και κυρίως πειθαρχημένου εργατικού δυναμικού για να τις λειτουργήσει. Θα έπρεπε να τηρεί σχολαστικά ανελαστικά ωράρια εισόδου και εξόδου από τις φάμπρικες, να δεχτεί να εργάζεται ατέλειωτες ώρες για ένα ημερομίσθιο στα όρια της επιβίωσης, να υπακούει σε οδηγίες ανωτέρων, να αποφεύγει τους καβγάδες, το αλκοόλ κ.λπ. και κυρίως να εγκαταλείψει την σχετική ασφάλεια των ενοριών του και να μετακομίσει μαζικά στην πολιτισμική έρημο των βιομηχανικών πόλεων.

Εντούτοις, με τον ίδιο τρόπο που η απόλυτη εμπορευματοποίηση της γης ήταν μια διαδικασία ανεπιθύμητη από το ανώτερο στρώμα της γαιοκτητικής ελίτ, επειδή μακροπρόθεσμα απειλούσε τόσο την ισορροπία των φυσικών πόρων όσο και τον έλεγχο των περιοχών τους, η απόλυτη εμπορευματοποίηση της εργασίας ήταν εξίσου ξένη προς την κουλτούρα των κατώτερων στρωμάτων σε μια χώρα με ισχυρή κοινοτική παράδοση, ιδίως στις περιοχές-δέκτες της επιδοματικής πολιτικής. Σε αυτό ακριβώς λοιπόν το σημείο παρενέβη η Πολιτική και δημιούργησε μια ασυνέχεια. Για τον Πολάνυι, το τίμημα αυτής της παρέμβασης, η οποία σήμερα χαρακτηρίζεται προοδευτική, ήταν η κοινωνική καταστροφή. Η βιομηχανική επανάσταση, και κυρίως όσα την ακολούθησαν, αποτέλεσε μια φρικτή εμπειρία τόσο για τη ζωή των συγχρόνων της όσο και για το φυσικό περιβάλλον.⁸

Στο παραπάνω θεωρητικό πλαίσιο λοιπόν είναι που ο Πολάνυι τοποθετεί τόσο τον Νέο Νόμο περί των Φτωχών του 1834, όσο και τον νέο αναβαθμισμένο ρόλο των Workhouses. Κατά την άποψή του με τις νέες ρυθμίσεις το ανθρώπινο δικαίωμα στην επιβίωση καταργήθηκε. Μια επιστημονικοφανής και πρωτόγνωρης σκληρότητας μεταρρύθμιση διέλυσε εκατομμύρια ζωές, ξερίζωσε κάθε έννοια κοινοτικής αλληλεγγύης, θεσμοποίησε τα ψυχολογικά βασανιστήρια και ντρόπιασε την εργατική τάξη. Αλλά δεν ήταν μόνο οι ακραίες προβλέψεις της, το ίδιο σκληρή ήταν και η ίδια η ταχύτητα του μετασχηματισμού αυτού, αφού δεν δόθηκε καθόλου χρόνος στους αδύναμους ανθρώπους για να προσαρμοστούν στις νέες πραγματικότητες. Αυτές οι

⁸ Ο.π., σ. 76-77.

αλλόκοτες εικόνες των βασανισμένων ανθρώπων της εποχής πέρασαν ακόμα και στην ίδια την επιστήμη της Πολιτικής Οικονομίας η οποία θα ανακάλυπτε, μέσω αυτών, την έννοια της κοινωνίας⁹.

Στο σημείο αυτό η παρούσα εργασία θεωρεί ότι υπάρχουν σημεία στο σκεπτικό του Πολάνυι τα οποία χρήζουν περαιτέρω επεξεργασίας. Αναμφίβολα η συμβολική σημασία ενός θεσμού και οι συνειρμοί που η ύπαρξη και λειτουργία του προκαλούν στο μυαλό των ανθρώπων, πολλές φορές μπορεί να υπερβαίνουν τις πραγματικές δυνατότητές του όσον αφορά την πειθάρχηση σε αυτόν. Για παράδειγμα, ο πραγματικός αριθμός των κρατουμένων στις φυλακές ενός σύγχρονου δυτικού Κράτους αποτελεί ασήμαντο ποσοστό ως προς το σύνολο των κατοίκων του, αλλά η συμβολική του σημασία για την τήρηση των νόμων είναι ασφαλώς πολλαπλάσια. Υπό αυτή την οπτική, δικαιολογούσε άραγε ο αριθμός και η χωρητικότητα των Workhouses του 19^{ου} αιώνα τη σημασία που ο μεγάλος μετασχηματισμός τους αποδίδει; Μήπως ο τρόμος που προκάλεσαν ήταν πολλαπλάσιος των πραγματικών τους δυνατοτήτων; Η ποιότητα της ζωής μέσα σε αυτά ήταν στα αλήθεια ριζικά χειρότερη από εκείνη των φτωχότερων εργατών στις νέες πόλεις-φουγάρα;

Έπειτα, η επί τα χείρω διαμόρφωση των Workhouses έρχεται σε μια εποχή που σε όλη την Ευρώπη εξελίσσεται αυτό που ο Μισέλ Φουκώ ονομάζει «ηθική μεταρρύθμιση», δηλαδή η βελτίωση των άμεσων συνθηκών διαβίωσης, παράλληλα με την εφαρμογή νέων συνθετότερων και πιο εκλεπτυσμένων τεχνικών εξουσίας. Γιατί λοιπόν τα Βρετανικά Workhouses φαίνονται να κινούνται σε μια εντελώς αντίθετη κατεύθυνση;

Αλλά δεν πρόκειται μόνο για αυτό. Η εργασία αυτή θεωρεί πως για να εφαρμοστεί μια τόσο σκληρή πολιτική κατά ενός μεγάλου κοινωνικού στρώματος, εκτός από αφόρητη βία χρειαζόταν και μια ευρεία συναίνεση. Όμως δύσκολα μπορεί να φανταστεί κανείς κάτι τέτοιο σε μια κοινωνία στην οποία υπήρχε ακραίο χάσμα μεταξύ πλούτου και φτώχειας, αν δεν είχαν διαμορφωθεί νέα ενδιάμεσα στρώματα που θα το υποστήριζαν. Το ίδιο δύσκολη φαντάζει και η αποδοχή αυτής της πολιτικής από την πλειονότητα των ανεξάρτητων καλλιεργητών και ειδικευμένων τεχνιτών της βιομηχανίας, σε μια εποχή που οι κατακλυσμιαίες αλλαγές μπορούσαν να οδηγήσουν τον καθένα τους στην πόρτα του πτωχοκομείου. Ο Πολάνυι θεωρεί ότι τον ρόλο του καταλύτη έπαιξε ο συνδυασμός των αυξημένων φορολογικών βαρών, τα προφανή

⁹ Ό.π., σ. 84-86.

αδιέξοδα από την αύξηση του πληθυσμού και την οικονομική κρίση, και η εξαθλίωση που προκάλεσε στα κατώτερα στρώματα η επιδοματική πολιτική του Speenhamland. Ιδιαίτερο επίσης μερίδιο στις εξελίξεις αυτές είχε κατά την άποψή του και η συνδυασμένη παρέμβαση μιας νέας γενιάς διανοουμένων, όπως ο Thomas Robert Malthus, ο David Ricardo, ο Edmund Burke κ.ά., οι μελέτες των οποίων τόνιζαν το προφανές αδιέξοδο ανάμεσα στις πολιτικές κοινωνικής πρόνοιας και την πρωτοφανή αύξηση του πληθυσμού.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η εργασία αυτή στο πρώτο μέρος της σκοπεύει να διερευνήσει αν η παρέμβαση του Κράτους ήταν συνθήκη αναγκαία μεν, αλλά όχι ικανή από μόνη της για να επιφέρει και να διατηρήσει σε ισχύ τόσο κατακλυσμιαίες αλλαγές, κομμάτι των οποίων ήταν το νέο πείραμα των Workhouses. Θα εξετάσουμε λοιπόν με σχετική συντομία μια σειρά από παράγοντες του μακρού χρόνου οι οποίοι μπορεί να είχαν παίξει ρόλο στη διαμόρφωση της συναίνεσης που ήταν απαραίτητη. Θα εξετάσουμε δηλαδή αν η ύπαρξη τέτοιων παραγόντων αποδυναμώνει ή αντίθετα αναδεικνύει και φωτίζει περισσότερο το επιχείρημα που αναπτύσσεται στο *Μεγάλο Μετασχηματισμό*, με την έννοια ότι πιθανόν χωρίς το ειδικό βάρος αυτών των παραγόντων, τα πράγματα σε καμιά περίπτωση δεν θα οδηγούνταν στο ίδιο αποτέλεσμα και κυρίως τα αποτελέσματα των αλλαγών δεν θα μπορούσαν να είναι διατηρήσιμα στον χρόνο.

Η διαμόρφωση του βασικού δίπολου της αντιπαράθεσης

Κοινός τόπος σήμερα είναι ότι καμιά από τις κοινωνικές μεταβολές που χαρακτηρίζονται αργότερα ως ασυνέχειες δεν εξελίσσεται μέσα σε κοινωνικό κενό. Θα προσπαθήσουμε λοιπόν να εντοπίσουμε τους παράγοντες που συνετέλεσαν στη μεταρρύθμιση της δεκαετίας του 1830, χωρίς όπως είπαμε να προκαθορίζουν σε καμιά περίπτωση το αποτέλεσμά της. Για να προσεγγίσουμε την εξέλιξη και ανασηματοδότηση της λειτουργίας των Workhouses, θα πρέπει να δούμε έστω κι επιγραμματικά τους παράγοντες εκείνους που γιγάντωσαν τον πληθυσμό των απόρων, δημιούργησαν τον άλλο πόλο απέναντί τους και διαμόρφωσαν την ηθική και

τους εννοιολογικούς όρους της σύγκρουσης που κατέληξε να εγκλωβίσει τους φτωχούς στο δίλημμα πτωχοκομείο ή εργοστάσιο. Παράλληλα, θα παρουσιάσουμε χρονολογικά την εξέλιξη των Workhouses.

Οι Βασικοί παράγοντες του μακρού χρόνου

Η πληθυσμιακή έκρηξη

Πολύ πριν φανούν ξεκάθαρα τα σημάδια της νέας βιομηχανικής εποχής στην Ευρώπη είχε ήδη αρχίσει να διαφαίνεται έντονα μια εξέλιξη που έμελλε να αλλάξει τη μοίρα του κόσμου. Μια πρωτοφανής αύξηση του πληθυσμού ως αποτέλεσμα μιας σειράς παραγόντων, όπως η καλλιέργεια νέων φυτών (π.χ. η πατάτα, το τριφύλλι, τα γογγύλια), του περιορισμού των επιδημιών, αλλά και αλλαγών στη γαμηλιότητα των ανθρώπων. Το αναδυόμενο Κράτος βρέθηκε απότομα αντιμέτωπο με μια ιδιαίτερα απειλητική πραγματικότητα, οι επιστήμονες της εποχής προσπάθησαν να εξηγήσουν ή να δώσουν λύσεις, αλλά τελικά κανείς δεν γνωρίζει πώς θα είχαν εξελιχθεί τα πράγματα αν η τεχνική πρόοδος καθυστερούσε ή αν δεν υπήρχαν οι λύσεις της Αμερικής και της Αυστραλίας¹⁰. Ο πληθυσμός της Μ. Βρετανίας μεταξύ 1750- 1850 τριπλασιάστηκε και από το 1800 ως το 1850 διπλασιάστηκε. Μεταφέροντας την εστίαση της έρευνας στο παράδειγμα της Μεγάλης Βρετανίας, προκειμένου να καταλάβουμε τι ακριβώς συνέβη θα πρέπει να έχουμε καθαρά στο μυαλό μας τα εξής. Μετά το 1750 πολλοί νέοι μετακινούνται πιο μακριά σε αναζήτηση εργασίας και μάλιστα ακόμη και οι γυναίκες φτάνουν για επιβιωτικούς λόγους να μετακινηθούν ακόμη και πέρα από την ενορία των συζύγων τους. Σύντομα στα αστικά κέντρα πάνω από τους μισούς αστούς είναι νεοφερμένοι από διάφορα μέρη του Βασιλείου. Το 1/3 των γάμων αυτή την εποχή αφορά μετανάστες, ενώ είναι πολύ σημαντικό ότι πλέον όλοι παντρεύονται νεότεροι. Στην Αγγλία η μέση ηλικία γάμου κατεβαίνει από τα 26 στα 23 χρόνια μεταξύ 1680 και 1820, ενώ το ποσοστό των εργένηδων από 15% πέφτει στο 7,5%. Το γεγονός λοιπόν ότι πλέον κάνουν περισσότερα παιδιά συντελεί στη ραγδαία αύξηση του αγροτικού πληθυσμού, τον οποίο πλέον η γη αδυνατεί να θρέψει. Μέσα από την αύξηση του αγροτικού πληθυσμού όμως αυξάνονται ταυτόχρονα και οι ακτήμονες, που καταλήγουν να αναζητούν δουλειά στις

¹⁰ Θα είχε ενδιαφέρον να γνωρίζει κανείς αν αυτή η εξέλιξη αφορούσε αποκλειστικά την Ευρώπη ή αν πρόκειται τελικά για παγκόσμιο φαινόμενο της εποχής, που αφορούσε και περιοχές όπως η Ινδία, η Κίνα ή η Ιαπωνία.

βιοτεχνίες¹¹. Για παράδειγμα, ενώ στο Leicestershire το 1765 το 40% είναι μικροϊδιοκτήτες γης και το υπόλοιπό μεγαλοϊδιοκτήτες, μερικά χρόνια αργότερα οι πρώτοι μειώνονται κατά το 1/3, ενώ το 1831 η αγροτική οικονομία της περιοχής έχει πια εξαφανιστεί¹².

Σε άλλες περιοχές ένας επιπλέον παράγοντας μείωσε τον αριθμό των αγροτών, η καταχρέωση και η συνεπαγόμενη απώλεια των κτημάτων τους. Αυτό σήμαινε ότι βαθμιαία μετατρέπονταν σε προλετάριους, μιας και δεν μπορούσαν να διατηρήσουν τη γη τους ή να αγοράσουν γη και ταυτόχρονα, ελλείπει προίκα, λιγόστευαν και οι καλές νύφες. Έτσι, χωρίς τον ανασταλτικό παράγοντα της ανησυχίας για τον κατακερματισμό της επιμεριζόμενης στα τέκνα γης, οι άκληροι κατέληξαν να κάνουν περισσότερα παιδιά¹³. Τέλος, η αναφορά αυτή θα ήταν ελλιπής αν αγνοούσε έναν εξίσου σημαντικό παράγοντα. Πιο συγκεκριμένα, τις νέες εξελίξεις στο πεδίο της καταπολέμησης των επιδημιών, ιδίως την εξαφάνιση φονικών επιδημιών όπως η βουβωνική πανώλη και η ευλογιά. Το πρόγραμμα για την καταπολέμηση της ευλογιάς που είχε ξεκινήσει από τις προσπάθειες της συζύγου του Βρετανού πρέσβη στην Πόλη το 1720, η εξαφάνιση της πανούκλας από το Λονδίνο μετά τη μεγάλη φωτιά, η βελτίωση της διατροφής των κατοίκων του και των συνθηκών της στέγασής τους, μαζί με τη συνέχιση των προσπαθειών των μεταρρυθμιστών πολιτικών, επέφεραν σημαντική βελτίωση των συνθηκών υγιεινής στην πόλη και της υγείας των κατοίκων της. Το 1820 ένας μέσος Λονδρέζος είχε πλέον διπλάσιο προσδόκιμο ζωής έναντι κάποιου που είχε γεννηθεί νωρίτερα.

Οι περιφράξεις

Στα χρόνια που εξετάζουμε, ιδιαίτερα στην περίοδο μεταξύ 1789 και 1848, εντάθηκε ιδιαίτερα το κύμα των περιφράξεων στην Βρετανία. Μια υβριδική σύνθεση μεταξύ γόνων των ελίτ της γης και γόνων των αστών, που συνήθως αποκαλείται «gentry», προώθησε μια νέα αντίληψη της ιδιοκτησίας με στόχο να μετατραπεί η γη σε εμπόρευμα στα χέρια ανθρώπων έτοιμων για παραγωγικές επενδύσεις και κέρδη. Βασικό μέσο για μια τέτοια μετατροπή ήταν η εντατικοποίηση των περιφράξεων.

¹¹ Page Moch (1992), σ. 66.

¹² Στο ίδιο σ. 67.

¹³ Ο.π., σ. 68.

Όταν πλέον ολοκληρώθηκε ο μετασχηματισμός του νέου καθεστώτος ιδιοποίησης της κοινής γης, 4.000 άνθρωποι βρέθηκαν να κατέχουν τα 4/7 της διαθέσιμης γης όλης της Μεγάλης Βρετανίας, ενώ άλλοι 250.000 γεωργοί που απασχολούσαν 1.250.000 εργάτες και υπηρέτες κατείχαν κτήματα με μέση έκταση από 200 μέχρι 2.000 εκτάρια, σύμφωνα με στοιχεία του 1851. Όλοι οι υπόλοιποι μετατράπηκαν σε πληθυσμιακό πλεόνασμα, χάνοντας κάθε δικαίωμα πάνω στα 24 εκατομμύρια στρέμματα κοινών γαιών που υπήρχαν στα 1760 και το μόνο που τους απέμενε πια ήταν να μετακινηθούν προς τα νεοεμφανιζόμενα εργοστάσια των πόλεων τα οποία διψούσαν για την εργατική τους δύναμη. Τούτη την αλλαγή ήρθε να συνδράμει ο Νέος Νόμος περί των Φτωχών του 1834, ο οποίος σκόπευε να κάνουν τη ζωή των φτωχών τόσο άθλια ώστε η πείνα να τους αναγκάσει να πάνε όπου υπήρχαν δουλειές. Έτσι, στη δεκαετία του 1840 πολλές κομητείες έφτασαν στα απόλυτα όρια απώλειας πληθυσμού και από το 1850 και εξής η εγκατάλειψη της γης γενικεύτηκε. Σε άλλες περιοχές ένας επιπλέον παράγοντας μείωσε τον αριθμό των αγροτών, συγκεκριμένα η καταχρέωση ως αποτέλεσμα του ραγδαίου εκχρηματισμού και της εμπορευματοποίησης της κοινωνίας και η συνεπαγόμενη απώλεια των κτημάτων τους. Τούτο σήμαινε πως βαθμιαία μετατρέπονταν σε προλετάριους αφού δεν μπορούσαν να κρατήσουν ή να αγοράσουν γη.¹⁴

Η ανασύνθεση των ελίτ

Η διερεύνηση της σύνθεσης μεταξύ των παλιών και νέων ελίτ στη Μ. Βρετανία δεν μπορεί να αγνοήσει ένα βασικό χαρακτηριστικό του εποικοδομήματος. Οι μεγάλες οικογένειες κληροδοτούσαν τη γη και τον τίτλο τους μόνο στο πρωτότοκο αγόρι, ενώ τα υπόλοιπα παιδιά θα έπρεπε να αναζητήσουν την τύχη τους στον ανταγωνιστικό στίβο της νέας οικονομίας. Ως εκ τούτου, η ίδια συνήθεια δημιούργησε έναν ευρύ χώρο σύνθεσης ανάμεσα στους γόνους παλιών και νέων οικογενειών. Η συνύπαρξη αυτή εκφράστηκε με ποικίλους τρόπους, μερικοί από τους οποίους είχαν εξαιρετικά ενδιαφέρουσες προεκτάσεις σε σχέση με την υπόθεση που εξετάζουμε. Από γάμους με κόρες αστών, μέχρι σημαντική ενασχόληση των ίδιων με την παραγωγή και το εμπόριο. Έτσι δημιουργήθηκε ένα ευρύ πεδίο αντιπαράθεσης αλλά και αυξημένης κινητικότητας.

14. E. J. Hobsbawm, σ. 213-219.

Ας πάρουμε όμως τα πράγματα από την αρχή. Σύμφωνα με τους Alcroft και Ville, δεν έχει ακόμα τονιστεί και κατανοηθεί όσο θα έπρεπε ο ρόλος της υπαίθρου στον μετασχηματισμό της βιομηχανίας. Η διαδικασία αυτή θα πρέπει να απαιτήσει μια μακρά περίοδο κυοφορίας που μπορεί να διήρκεσε αιώνες, στη διάρκεια των οποίων η μεταποιητική παραγωγή μεταφερόταν όλο και περισσότερο έξω από τα όρια των αστικών κέντρων. Αυτό γινόταν για μια σειρά από λόγους, μεταξύ των οποίων η προσπάθεια απαλλαγής από τους περιορισμούς των παλιών συντεχνιών, οι οποίες έδιναν πια μια καταδικασμένη μάχη για να αποκλείσουν τον ανταγωνισμό, την τεχνολογική αλλαγή και τις οργανωτικές καινοτομίες και φυσικά για να εκμεταλλευτούν την δύναμη της φύσης ιδιαίτερα του νερού. Αποτέλεσμα ήταν μια αυξανόμενη αποκέντρωση της παραγωγής, η οποία παρείχε πλέον φθηνότερα αγαθά σε μια σχετικά μαζικότερη πελατεία χρησιμοποιώντας νέες μεθόδους οργάνωσης και χρηματοδότησης, άλλοτε μέσα από τα οικοτεχνικά δίκτυα και άλλοτε σε πιο συγκεντρωτικές μορφές. Αν συνυπολογίσει κανείς ότι μετά το 1700 η ζήτηση επεκτάθηκε πέραν των ωκεανών ακολουθώντας τους νέους δρόμους του διεθνούς εμπορίου, μπορεί να κατανοήσει εξελίξεις οι οποίες με τα σημερινά μέτρα μπορεί να φαίνονται μικρές, αλλά την εποχή που εξετάζουμε είχαν τη σημασία τους. Τέτοιες εξελίξεις ήταν οι βελτιώσεις στις τεχνικές τήξης των μετάλλων, στην παραγωγή του γυαλιού και χαρτιού και οι νέοι αποτελεσματικότεροι υδροτροχοί που ως τέτοιοι ευνοούσαν την παραγωγή μακριά από τα τείχη των πόλεων. Αυτή η διαδικασία πρωτο-εκβιομηχάνισης αφορούσε κυρίως τους κλάδους της κλωστοϋφαντουργίας και μεταλλουργίας και είχε τη βάση της στην εποχιακά διαθέσιμη εργασία, κυρίως των γυναικών και παιδιών. Φυσικά τα παραπάνω σε καμιά περίπτωση δεν σημαίνουν ότι οι πόλεις δεν έπαιξαν ιδιαίτερο ρόλο στη νέα οικονομία. Τα δύο υποδείγματα συνδέονταν, αλληλοεπηρεάζονταν και αναπτύσσονταν διαχρονικά ακόμα και μέσα από τις αντιθέσεις τους.

Θα ήταν ιδιαίτερα χρήσιμο, εκτός από τις ασυνέχειες της περιόδου, να εξετάσουμε και τις διαδικασίες μετεξέλιξης αυτών των πρώιμων βιομηχανικών χωριών όταν έφτασαν να αποκτήσουν νέες μορφές ενέργειας βασισμένες κυρίως στο ορυκτό κάρβουνο και κατάφεραν να προσελκύσουν ανθρώπους και να δημιουργήσουν αγορές¹⁵. Κάτι τέτοιο είναι απαραίτητο επειδή σε αυτό ακριβώς το σημείο του χρόνου φαίνεται πως έγινε πράξη ο μεγαλύτερος βαθμός συγχρωτισμού παλιών και νέων ελίτ.

¹⁵ Derek Aldcroft και Simon Ville (2005), σ. 346-352.

Φυσικά τα gentry είχαν υιοθετήσει από πολύ νωρίς τις σύγχρονες μεθόδους καλλιέργειας και εκμετάλλευσης, πολλές από τις οποίες είχαν τις ρίζες τους στην Ολλανδία. Έχοντας να αντιμετωπίσουν την έκρηξη των τιμών που σημειώθηκε από το 1500 μέχρι το 1650, αλλά και την σταθερότητα των ενοικίων, ο συνδυασμός των οποίων απειλούσε την ίδια τους την ύπαρξη, τα gentry εισήγαγαν ολλανδικές τεχνικές και ξεκίνησαν τη διαδικασία των περιφράξεων¹⁶.

Όσον αφορά την καλλιέργεια της γης, παρατηρήθηκε αυτή την εποχή ένα ιδιαίτερα ευρύ πεδίο σύνθεσης μεταξύ των γόνων των αριστοκρατών και του κόσμου των αστών εμπόρων. Στη Βρετανία, ελλείψει νομικών περιορισμών, νέοι επενδυτές αγόραζαν ή ενοικίαζαν μεγάλες εκτάσεις με σκοπό να πετάξουν έξω τους πληθυσμούς των τοπικών κοινωνιών, να καταστρατηγήσουν τα παραδοσιακά τους δικαιώματα πάνω στις κοινές γαίες και γενικά να κερδοσκοπήσουν επιθετικά. Όμως με το πέρας του εμφυλίου παρατηρήθηκε επέκταση της αγοράς πιστώσεων με παράλληλη μείωση των επιτοκίων, συνδυασμός που φαίνεται πως συνέβαλε στο να μειωθεί κάπως η πίεση επί των ενοικίων. Παράλληλα τα gentry κατάφεραν να περάσουν νόμο από τη Βουλή των Κοινοτήτων για επιδότηση της γεωργικής παραγωγής. Στην ουσία, δηλαδή, οι κάτοικοι των πόλεων χρηματοδοτούσαν την ύπαιθρο.

Με την εξέλιξη όμως των διαδικασιών της πρώτο-εκβιομηχάνισης η εκμετάλλευση της γης απέκτησε ένα εντελώς διαφορετικό περιεχόμενο. Πολλές οικογένειες επένδυσαν οι ίδιες στην εξόρυξη του άνθρακα και αρκετές άλλες εκμίσθωσαν σε επιχειρηματίες αυτό το δικαίωμα. Εύκολα αντιλαμβανόμαστε ότι μέσα στο περιβάλλον των ευρωπαϊκών πολέμων του 17^{ου} αιώνα δεν ήταν δύσκολο αυτές οι οικογένειες να πλουτίσουν, όπως συνέβη στην περίπτωση του Sir Thomas Pelham στο Sussex το 1630. Άλλοι πάλι κέρδισαν παράγοντας γυαλί, καρφιά, κεραμικά κ.λπ.. Αν λοιπόν κάποιος σκεφτεί ότι στις πρώτες φάσεις της βιομηχανικής επανάστασης τα εργοστάσια ξεφύτρωναν και εξαφανίζονταν σαν μανιτάρια, μπορεί να αντιληφθεί ότι η πραγματική δύναμη ήταν στα χέρια εκείνων που μονοπωλιακά κατείχαν και έλεγχαν την ενέργεια, δηλαδή τον άνθρακα, το σίδηρο και γενικά τις πρώτες ύλες. Και αυτοί δεν ήταν άλλοι από την παλιά και τη νέα αριστοκρατία και τους γόνους τους.

¹⁶ Την εποχή αυτή η τιμή του μαλλιού πενταπλασιάστηκε, η τιμή των σπόρων αυξήθηκε 7 φορές και η τιμή άλλων αροτριαίων καλλιεργειών κατά 6 φορές, ενώ τα πραγματικά ημερομίσθια έμειναν καθηλωμένα.

Ένα δεύτερο ιδιαίτερα επικερδές πεδίο ανάπτυξης των δραστηριοτήτων των μεγαλοϊδιοκτητών γης ήταν οι τεράστιες εκτάσεις που κατείχαν στα περίχωρα των πόλεων. Αν φανταστεί κανείς τον ρυθμό με τον οποίο μεγάλωναν τα νέα και παλιά αστικά κέντρα, όπως το Μάντσεστερ, μπορεί να καταλάβει ποια ήταν η οικονομική σημασία της μετατροπής μιας γης χαμηλής παραγωγικότητας, στα περίχωρα των αστικών κέντρων, σε οικόπεδα. Η εξέλιξη αυτή ήταν απόρροια της βιομηχανικής επανάστασης στη μοναδική χώρα του κόσμου που ο μισός της πληθυσμός βρέθηκε τελικά να κατοικεί σε κάποιο αστικό κέντρο. Για τους ευγενείς τούτο σήμαινε πως το εισόδημά τους που προερχόταν από την εκμετάλλευση της γης στην επαρχία μπορούσε να επενδυθεί στην αστική ανάπτυξη, με απίθανα περιθώρια κέρδους στο άναρχο περιβάλλον αυτής της εποχής¹⁷.

Στη βιβλιογραφία αναφέρονται περιπτώσεις που οι ίδιοι οι ευγενείς έφτασαν να δημιουργήσουν ακόμα και μικρά αστικά κέντρα από το μηδέν ή επεδίωξαν συνειδητά και κατάφεραν να μεγεθύνουν άλλα, προκειμένου να αξιοποιήσουν την περιουσιακή γη την οποία κατείχαν μεταφέροντας εργοστάσια στα περίχωρά τους. Αυτές οι ενέργειες προκαλούσαν μεγάλες μετακινήσεις πληθυσμών που θα έπρεπε να νοικιάζουν καταλύματα, να αγοράζουν τρόφιμα και είδη πρώτης ανάγκης από την τοπική αγορά που αναπτυσσόταν και αυτή με τη σειρά της. Έτσι στην ουσία αυτός που τροφοδοτούσε αυτή την αγορά, αυτός που ήλεγχε το λιμάνι, αυτός ο οποίος εισέπραττε τα ενοίκια από τα μαγαζιά της, αυτός που έχτιζε τα εργατικά καταλύματα και αυτός που τα νοίκιαζε, έβγαινε πολλαπλά κερδισμένος. Και στις περισσότερες περιπτώσεις επρόκειτο για την τοπική αριστοκρατία. Για παράδειγμα, οι Ramsden του Longley ανέπτυξαν το Huddersfield ως βιομηχανικό και εμπορικό κέντρο, ενώ οι Littletons του Frankley το Stairbridge¹⁸.

Συνεπώς, σε αυτό το χρονικό σημείο που τα νέα εργοστάσια ξεφύτρωναν σαν μανιτάρια, αλλά εξίσου γρήγορα μπορεί και να χρεοκοπούσαν λόγω του ανταγωνισμού ή των μεγάλων διακυμάνσεων του διεθνούς εμπορίου, η πραγματική δύναμη θα πρέπει να βρισκόταν περισσότερο στα χέρια εκείνων που μονοπωλιακά κατείχαν όλη την ενέργεια και τις πρώτες ύλες που η νέα οικονομία χρειαζόνταν. Αυτό είναι που μπορεί να εξηγήσει την επιβίωση της αριστοκρατίας στα πρώτα χρόνια της βιομηχανικής επανάστασης. Η γη σε καμιά περίπτωση δεν αποτέλεσε την εποχή αυτή μια απλή πηγή εισοδήματος. Ήταν η μόνη ίσως σταθερά σε έναν άναρχο κόσμο. Και βοήθησε τους αριστοκράτες να ενισχύσουν τη θέση τους

¹⁷ Felicity Heal και Clive Holmer (1994) , σ. 121-123.

¹⁸ Στο ίδιο, σ. 124-125.

εκμεταλλεούμενοι τη μονοπωλιακή κατοχή της και την αρπαγή από μέρους τους των κοινοτικών δικαιωμάτων των χωρικών, την ίδια ακριβώς στιγμή που έχτιζαν γι' αυτούς πτωχοκομεία και τους πουλούσαν πατερναλισμό.

Όμως η μονοπωλιακή εκμετάλλευση της γης δεν άργησε να φέρει εμπόδια στο νέο οικονομικό σύστημα. Μπορεί αστική τάξη και αριστοκρατία να κατάφεραν μέχρι εκείνο το χρονικό σημείο να συνυπάρξουν αποδεχόμενοι αμφότεροι το απαραβίαστο της ιδιοκτησίας, αλλά το ίδιο το οικονομικό σύστημα τις έφερε και πάλι αντιμέτωπες. Όμως αυτό που θα πρέπει να έχουμε κατά νου είναι ότι δεν επρόκειτο ποτέ για δύο κλειστά στρατόπεδα. Όπως δείξαμε μέχρι τώρα, μεταξύ τους υπήρξε και εξακολουθούσε να υπάρχει ένα ευρύ πεδίο συγχρωτισμού και σύνθεσης και μια αμφοτεροβαρής διαγενεακή κινητικότητα. Η αντίθεσή τους ήταν αντίθεση συμφερόντων, όχι προσώπων και οικογενειών, μιας και είναι σύνηθες να εντοπίζουμε μέλη τους και στις δύο παρατάξεις.

Η διαμόρφωση της νέας ηθικής

Είναι δύσκολο να καταλάβει σήμερα κανείς, ακόμα και όταν εξετάζει εκείνα τα δύσκολα χρόνια, ανθρώπους που έπαιρναν τόσο σκληρές αποφάσεις όπως οι περιφράξεις ή οι διαχωρισμός οικογενειών κ.λπ. και τις πλειοψηφίες που συναινούσαν σε αυτές ή απλά τις αποδέχονταν, χωρίς να εξετάσει τη νέα θεώρηση της ηθικής που έφεραν τα δόγματα της μεταρρυθμισμένης εκκλησίας. Η άποψη ότι η ατομική φτώχεια δεν οφείλεται μόνο στις οικονομικές περιστάσεις, αλλά και στον παράγοντα εκείνο που τα μέλη της Επιτροπής για τον Νόμο περί των Πτωχών (επιτροπή η οποία συγκροτήθηκε μετά την ψήφιση του Νέου Νόμου περί των Πτωχών τον ίδιο χρόνο, προκειμένου να επιβλέψει την εφαρμογή του) ονόμαζαν «ατομική απρονοησία και διαφθορά», ήταν όπως αναφέρει ο Richard Tawney στο βιβλίο του *Η χριστιανική θρησκεία και η άνοδος του Καπιταλισμού*, η ηχώ μιας κραυγής πουριτανών ηθικολόγων που είχε ακουστεί πολύ καιρό πριν¹⁹. Το πνεύμα των Προτεσταντών ήταν ένας από τους βασικούς παράγοντες που, δρώντας στο έδαφος μιας κοινωνίας που άλλαζε, είχε διαμορφώσει «μια κοινωνία που λάτρευε την απόκτηση πλούτου ως υπέρτατη ευτυχία». Αυτή λοιπόν η κοινωνία ήταν φυσικό να θεωρεί τους φτωχούς της σαν τους ήδη καταδικασμένους του άλλου κόσμου, έστω κι αν αυτό μέσω αυτών δικαιολογούσε εαυτήν, καθώς φρόντιζε να τους καταδικάζει νωρίτερα. Το νέο δόγμα για τη φτώχεια σχεδιάστηκε κατά τον Tawney από

¹⁹ R. Tawney (1981), σ. 273.

ανθρώπους της θρησκείας, όμως μέσα στις συγκεκριμένες οικονομικές συνθήκες υιοθετήθηκε από το νεο-ανερχόμενο πολιτικό κατεστημένο επειδή το τελευταίο αναγνώρισε σε αυτό το δόγμα μια έξοχη θεραπεία για το οξύ κοινωνικό πρόβλημα και τον υπερπληθυσμό. Προοδευτικά λοιπόν όλο και περισσότερο οι νόμοι περί των φτωχών μιλούσαν για φυγοπονία, εξάρτηση από την κοινότητα, αποθάρρυνση της αποταμίευσης και για πρακτικές που δεν άφηναν τα ημερομίσθια να μειωθούν. Με αυτό ακριβώς το πνεύμα συμφώνησε προοδευτικά και η ανερχόμενη μεσαία τάξη, η οποία σήκωνε το κύριο βάρος της φορολογίας που στήριζε τις προνομιακές πολιτικές, σε εποχές που η ανεργία και η απορία αυξανόταν. Το αποτέλεσμα ήταν η ηθική νομιμοποίηση προσεγγίσεων όπως ο Νέος Νόμος περί των Φτωχών (New Poor Law) και το πείραμα των Workhouses²⁰.

Πιο συγκεκριμένα, ο Tawney αναφέρει ότι λίγες ανθρώπινες επινοήσεις είναι περισσότερο περίπλοκες από την αφελή ψυχολογία του εκάστοτε επιχειρηματία, ο οποίος αποδίδει την επιτυχία μόνο στις προσωπικές του προσπάθειες, αγνοώντας τον ρόλο της κοινωνικής δομής. Δεν κατανοεί δηλαδή ότι χωρίς την άγρυπνη προστασία των θεσμών της, της δομής και της ιεραρχίας της, ο ίδιος θα ήταν τελείως ανήμπορος να διατηρήσει όσα κέρδισε. Αυτή ακριβώς η θεώρηση είναι καρπός της θεωρίας των πουριτανών ηθικολόγων, για τους οποίους η οικονομική επιτυχία είναι συνάμα σημάδι αλλά και επιβράβευση της ηθικής τους ανωτερότητας. Αφού κατά τους ίδιους κανείς δεν μπορεί να κερδίσει τη θεία χάρη με πράξεις όπως η φιλανθρωπία και η συμπόνια, το μόνο που μένει στους ανθρώπους είναι να προετοιμάζουν τις καρδιές τους για να τη δεχτούν²¹. Η ζωή τους έμοιαζε πια με εκείνη ενός στρατιώτη που βρίσκεται σε εχθρικό έδαφος. Ασχολούνταν κυρίως με την δουλειά τους, ενώ για τους λιγότερο τυχερούς θεωρούσαν ότι η κοινωνική μέριμνα δεν πρέπει μόνο να νοιάζεται, αλλά επίσης να προλαμβάνει και να εμποδίζει.

Με παρόμοια συλλογιστική μερικές δεκαετίες πριν ο Μαξ Βέμπερ στο περίφημο έργο του *Η Προτεσταντική Ηθική και το Πνεύμα του Καπιταλισμού* ενέτασσε με έξοχο τρόπο τις πρακτικές αυτές εντός ενός παρόμοιου πλαισίου. Πιο συγκεκριμένα, θεωρούσε ότι πολιτισμικοί παράγοντες και ιδιαίτερα τα κυρίαρχα δόγματα της μεταρρυθμισμένης Εκκλησίας έχοντας ζυμώσει και ζυμωθεί με τη νέα κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα διαμόρφωναν καθημερινά τη νέα ηθική. Αναφερόμενος στους ανθρώπους που έπαιρναν οι ίδιοι αποφάσεις ή ασκούσαν σημαντική επιρροή στις κυβερνητικές αποφάσεις, θεωρεί πως ο τρόπος που

²⁰ Στο ίδιο, σ. 269.

²¹ Ο.π., σ. 232-233.

έβλεπαν τον κόσμο επιβεβαίωνε την αντίληψη ότι τους χώριζε μια άβυσσος από τους υπόλοιπους που οι ίδιοι θεωρούσαν ως καταδικασμένη πλειοψηφία.

Έμενε λοιπόν στους ίδιους τους πιστούς να αποδείξουν στον κόσμο του εμπορίου και της παραγωγής με την ίδια τους την ατομική επιτυχία ότι ανήκαν στο σώμα των εκλεκτών. Φυσικά, εξ ορισμού σε αυτό τον εγκόσμιο αγώνα δρόμου για την επιτυχία δεν μπορούσαν όλοι οι άνθρωποι να εκκινήσουν από την ίδια αφετηρία. Αυτοί που δεν διέθεταν δική τους βιώσιμη ιδιοκτησία, που δεν είχαν πρόσβαση στις κεφαλαιαγορές και τις τράπεζες ώστε να καταφέρουν να δανειστούν ή να εμπορευτούν, αυτοί που δεν τους έλαχε να κατέχουν τέχνες οι οποίες είχαν καταστεί περιζήτητες, όπως αυτές των τυπογράφων, καταλάβαιναν πολύ καλά πως δεν τους απέμεναν και πολλές ελπίδες να σωθούν. Για τον λόγο αυτό τα απάνθρωπα αυτά δόγματα δεν έγιναν ποτέ ιδιαίτερα δημοφιλή στον κόσμο των απόκληρων και των φτωχών, οι οποίοι είτε είχαν δημιουργήσει δικές τους συλλογικότητες είτε διεκδικούσαν ένα κομμάτι του κοινού πλούτου για να επιβιώσουν.

Η επανασηματοδότηση της ιδιοκτησίας

Οι περισσότεροι από εμάς έχουμε στο μυαλό μας τον John Locke ως τον θεωρητικό του κοινωνικού συμβολαίου και του δικαιώματος αντίστασης σε περίπτωση παραβίασής του. Η σκέψη του όμως αφορούσε περισσότερο τις πραγματικότητες που βίωναν οι ελεύθεροι παραγωγοί –ιδιοκτήτες σε έναν κόσμο που αναπτυσσόταν. Εκείνο λοιπόν που κατά την άποψη αυτής της εργασίας καθιστά την σκέψη του μοναδική είναι ο τρόπος με τον οποίο συνέβαλε ιδεολογικά και επιστημονικά στην επανα-θεμελίωση του απόλυτου δικαιώματος της ιδιοκτησίας ενισχύοντας ένα κοινωνικό ρεύμα που ήταν ήδη ενεργό στα χρόνια του. Αυτή του η συμβολή ενίσχυσε καθοριστικά τις υπάρχουσες τάσεις τις οποίες δημιουργούσε η νέα οικονομία, αλλά και έδωσε περιεχόμενο στο αντεστραμμένο είδωλο του ιδιοκτήτη, δηλαδή τον άπορο.

Για να κατανοήσει κάποιος σήμερα τη σκέψη του, πρέπει να έχει ξεκάθαρο στο μυαλό του ότι στον παλιό κόσμο το δικαίωμα στη γη έμοιαζε περισσότερο με κείνο που σήμερα ονομάζουμε «χρήση», παρά με απόλυτη ιδιοκτησία. Ο Locke λοιπόν ξεκινώντας τη σκέψη του από μια θρησκευτική και μάλλον προτεσταντική αφετηρία στο έργο του *Δεύτερη πραγματεία περί Κυβερνήσεως* δομεί το επιχείρημά του ως εξής: ο άνθρωπος ζει στον κόσμο αυτόν επιτελώντας ένα επίγειο προσκύνημα, ήτοι να εφαρμόζει τον λόγο του Θεού. Ο λόγος αυτός αποκαλύπτεται σ' εμάς μέσα από τον νόμο της φύσης, τον οποίο ο άνθρωπος μπορεί να γνωρίσει επιστημονικά ώστε

να κατανοήσει το αληθινό του καθήκον. Η δυνατότητα όλων των ανθρώπων να χρησιμοποιούν τον ορθό λόγο και να κατανοούν το νόμο της φύσης είναι κατά τον Locke η πραγματική αιτία που τείνει να τους εξισώνει. Αυτή τους όμως η θεμελιώδης ελευθερία σταματά εκεί όπου καθίσταται εμπόδιο για την αυτονομία των συνανθρώπων τους, είναι πολυεπίπεδη και ένα από τα πιο βασικά της θεμέλια είναι το δικαίωμα της ιδιοκτησίας²².

Ο Θεός, κατά τον Locke, δώρισε στους ανθρώπους τον κόσμο και ταυτόχρονα τους προίκισε με τον «λόγο» ώστε να μπορέσουν να εκμεταλλευτούν τον κόσμο προς όφελός τους. Συνεπώς, και αυτό είναι κεντρικό σημείο της σκέψης του, ο κόπος που καταθέτει ο άνθρωπος πάνω στη γη είναι το στοιχείο που μετατρέπει τα αγαθά της γης σε ιδιοκτησία του. Αν λοιπόν κάποιος σκάψει, οργώσει ή εξορύξει μέταλλα από την κοινή γη, αυτόματα την μετατρέπει σε ιδιοκτησία του. Αυτή του άλλωστε η ενέργεια είναι απολύτως σύμφωνη με την θεϊκή εντολή να κυριαρχήσουμε πλήρως στη γη. Ο Θεός λοιπόν παραχώρησε τον κόσμο για να χρησιμοποιηθεί από τους εργατικούς και λογικούς ανθρώπους, όμως κανένας δεν έχει δικαίωμα πάνω στην κοινή γη αν δεν την κάνει να αποδίδει καρπούς, η εργασία είναι το θεμέλιο του ιδιοκτησιακού δικαιώματος.

Όμως σε αυτό το σημείο και ο ίδιος ο Locke καταλαβαίνει πως η σκέψη του εμπεριέχει ένα λογικό χάσμα. Ο ανθρώπινος μόχθος είναι από τη φύση του εξαιρετικά πεπερασμένος, συνεπώς δεν θα μπορούσε ποτέ από μόνος του να αιτιολογήσει τη μεγάλης κλίμακας ιδιοκτησία. Το μέτρο της θα έπρεπε να περιορίζεται από το μήκος της ανθρώπινης ζωής και τα περιορισμένα μέσα που αυτή διαθέτει²³. Ο συλλογισμός με τον οποίο ο Locke καταφέρνει να ξεπεράσει αυτό το λογικό κενό είναι κατά την άποψή μας μεγαλοφυής. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρει ότι αν ένας άνθρωπος δεν είχε στη διάθεσή του ένα μέσο που να του επιτρέπει να διατηρεί επιπλέον έκταση γης και τη συνεπαγόμενη επιπλέον αξία, την οποία ο ίδιος και η οικογένειά του δεν θα μπορούσαν από μόνοι τους να καταναλώσουν, τότε ουσιαστικά δεν θα ωφελούνταν σε τίποτα από την κατοχή μεγάλης έκτασης γης. Από τη στιγμή όμως που οι άνθρωποι συμφώνησαν πως ένα κομμάτι μετάλλου μπορεί να αξίζει περισσότερο απ' όσο η τροφή πλήθους ανθρώπων, στην ουσία με την πράξη τους αυτή εξασφάλισαν ένα τρόπο διατήρησης της αξίας για το μέλλον, που σήμερα δικαιολογεί τη δυνατότητα μιας θεμελιώδους ανισότητας. Επομένως, αφού η ίδια η ύπαρξη και κυκλοφορία του χρυσού φανερώνει εκ των πραγμάτων την ύπαρξη ενός

²² John Locke (2010), σ. 67.

²³ Ο.π., σ. 107-118.

τέτοιου άτυπου συμβολαίου, συνάμα φανερώνει και νομιμοποιεί θα λέγαμε και την άρρητη συμφωνία μεταξύ των ανθρώπων να μπορούν κάποιοι να κατέχουν περισσότερη ιδιοκτησία από όση δικαιολογεί η απλή τους επιβίωση.

Μιλάμε δηλαδή για μια νέα αντίληψη η οποία δικαιολογούσε και νομιμοποιούσε τη συσσώρευση Κεφαλαίου, τις περιφράξεις, τη μετατροπή του δικαιώματος χρήσης της γης σε απόλυτη ιδιοκτησία για όποιον η σχετική του δύναμη και οι νόμοι του Κράτους του επιτρέπουν να το πράξει. Ταυτόχρονα όμως δικαιολογεί και νομιμοποιεί και τον ουσιαστικό αποκλεισμό όλων εκείνων που δεν μετέχουν σε μια τέτοια αντίληψη ή που η φτώχεια τους δεν τους επιτρέπει να της αντισταθούν αποτελεσματικά. Στρέφεται δηλαδή ευθέως κατά των κοινοτικών δικαιωμάτων, των φυσικά αδύνατων, καθώς και όσων ασπάζονταν διαφορετικά πρότυπα ζωής, όπως ζητιάνοι και οι περιφερόμενοι αλήτες. Ο κόσμος του Locke, το κοινωνικό του συμβόλαιο, δεν έχει θέση για αυτούς. Τα λόγια του, τα γραπτά του, η κοσμοθεωρία του μπορεί στην ίδια του την εποχή, που χαρακτηρίζονταν από επεκτατισμό, να μην έδειχναν τόσο απάνθρωπα, αλλά ο σπόρος που άφησαν, στην αυγή του 19^{ου} αιώνα, έγινε ισχυρό όπλο εναντίον των άκληρων και των φτωχών. Η στιγμή που οι τελευταίοι θα βρίσκονταν αντιμέτωποι με το πείραμα των Workhouses δεν μπορούσε πια να απέχει πολύ.

Ο Πλούτος των εθνών ως νέα ηθική φιλοσοφία

Ο αναγνώστης των έργων του Jacques Le Goff, όπως το *Πουγκί και η Ζωή* ή *Ο Μεσαίωνας και το χρήμα*, μπορεί να διακρίνει τη διαφορά των παραδεκτών αντιλήψεων της μεσαιωνικής κοινωνίας σε σχέση με κείνες που ίσχυαν στον νέο κόσμο ο οποίος οικοδομούνταν σταδιακά. Μπορεί από τον μακρύ 13^ο αιώνα και μετά οι σχολαστικοί θεολόγοι να αναγκάστηκαν να αναγνωρίσουν τη νέα πραγματικότητα της εκχρηματιζόμενης και επεκτεινόμενης οικονομίας, αλλά στον πυρήνα της σκέψης τους βρισκόταν πάντα η πρόθεση να δημιουργήσουν ηθικά και υλικά εμπόδια στον οικονομικό εγωισμό των ανθρώπων και φραγμούς στη λειτουργία των αγορών. Ο Tawney στο βιβλίο του *Η Χριστιανική θρησκεία και η άνοδος του Καπιταλισμού* υποστηρίζει ότι στην πραγματικότητα όταν οι σχολαστικοί θεολόγοι εξόρκιζαν και καταδίκάζαν την τοκογλυφία και τους τοκογλύφους δεν εννοούσαν με τον όρο αυτό μόνο τη συγκεκριμένη πρακτική που η σύγχρονη οικονομική ταξινομεί. Ενέτασαν σε αυτόν πολλές συμπεριφορές που αργότερα απέκτησαν θετική διάσταση, όπως το μεγάλο κέρδος κ.λπ., δηλαδή πολλές από τις ιδιοτελείς συμπεριφορές που οι

μετέπειτα έμποροι και βιοτέχνες χρησιμοποιούσαν καθημερινά. Με παρόμοια λογική και ο Καρλ Πολάνυι στο βιβλίο του *ο Μεγάλος μετασχηματισμός* στην ουσία υποστηρίζει ότι όλες οι παλιότερες κοινωνίες φρόντιζαν να περιχαρακώσουν τις αγορές με ένα ασφυκτικό πλέγμα ρυθμίσεων γραπτών ή εθιμικών, στην προσπάθειά τους να προστατέψουν το περιβάλλον και τους αδύναμους ανθρώπους από την ανεξέλεγκτη λειτουργία των αγορών. Είχαν δηλαδή αντιληφθεί το μέγεθος της κοινωνικής και οικονομικής καταστροφής που ο εγωισμός και η ιδιοτέλεια των ανθρώπων μπορούσαν να σκορπίσουν και η πιο μεγάλη τους έγνοια ήταν να το προλάβουν.

Ο ίδιος αναγνώστης μπορεί να αντιληφθεί το μέγεθος της αλλαγής των αντιλήψεων ξεφυλλίζοντας το βασικό έργο του Adam Smith με τίτλο *Ο πλούτος των εθνών*. Με το έργο του ο Smith, Καθηγητής ο ίδιος της ηθικής φιλοσοφίας, δεν δημιούργησε μόνο ένα ξεχωριστό επιστημονικό πεδίο που έμελλε να ονομαστεί αργότερα Πολιτική Οικονομία. Στην ουσία στήριξε με τα επιχειρήματά του μια νέα κοινωνική αντίληψη και πρακτική εντελώς διαφορετική από όλα όσα ήταν παραδεκτά τα προηγούμενα χρόνια. Βεβαίως και δεν δημιούργησε ο ίδιος τις συμπεριφορές στις οποίες αναφερόταν και τις οποίες καθαγίαζε. Η οικονομία στα χρόνια του είχε από καιρό εκχρηματιστεί και οι έμποροι με τα καράβια τους είχαν υπερβεί κάθε γεωγραφικό και ηθικό όριο. Αλλά καμιά τέτοια συμπεριφορά και πρακτική δεν μπορεί μακροχρόνια να στεριώσει, να αναπτυχθεί και να παράγει διατηρήσιμο και μεταβιβάσιμο πλούτο αν δεν έχει την προστασία του Κράτους και τη στοιχειώδη συναίνεση των υπολοίπων. Ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο είναι που το έργο του Smith είναι κατά την άποψη αυτής της εργασίας τόσο σημαντικό. Επειδή χρησιμοποιώντας τα εργαλεία του Ορθού Λόγου αποδείκνυε ότι στην πραγματικότητα η κοινωνία δεν χρειαζόταν κανένα πλέγμα ρυθμίσεων του βίου, δεν χρειαζόταν την παρέμβαση της Εκκλησίας ή του Πατερναλιστικού Κράτους. Αποδείκνυε ότι μια κοινωνία ιδιοτελών προσώπων καταφέρνει να μη διαλύεται ακριβώς επειδή τα προσωπικά συμφέροντα και οι ανταγωνισμοί των μελών της τελικά οδηγούν στην κοινωνική και οικονομική Ισορροπία παίρνοντας τη μορφή των δυνάμεων της ζήτησης και της προσφοράς: «δεν περιμένουμε το φαγητό μας να προέλθει από την καλοσύνη του χασάπη, του ζυθοποιού ή του φούρναρη, αλλά από τη μέριμνά τους για το προσωπικό τους συμφέρον...δεν απευθυνόμαστε στην ανθρωπιά τους, αλλά στη φιλαυτία τους και ποτέ δεν μιλάμε για τις δικές μας ανάγκες, αλλά για τα δικά τους οφέλη»²⁴.

²⁴ R. L. Heilbroner (2000), σ.76.

Η μεγάλη δηλαδή ανατροπή που το έργο του Smith έφερε είναι ότι αποδεικνυε πως δεν χρειάζονταν πια αποτρεπτικές ρυθμίσεις ή η αποδοκιμασία των εγωιστικών συμπεριφορών. Αντίθετα, η ίδια η σύγκρουση των ιδιοτελών συμφερόντων στην αγορά, ο καθολικός φόβος ότι οι ανταγωνιστές θα τους υπερκεράσουν, το γεγονός ότι όταν μια δραστηριότητα ή ένας κλάδος παραγωγής, λόγω κερδοσκοπίας, συγκεντρώνει ιδιαίτερα μεγάλο ποσοστό κέρδους, σύντομα θα προσέλκυε και νέους παραγωγούς, με αποτέλεσμα την αύξηση της προσφοράς, θα οδηγεί δηλαδή πάντα σε αυτορρύθμιση²⁵.

Όμως ο κόσμος του Smith, όπως και εκείνος του Locke, δεν έχει θέση για όλους τους ανθρώπους. Ο κόσμος και των δύο είναι ένας κόσμος ορθολογικών παραγωγών και καθένας τους διαθέτει εξορισμού τα μέσα ή απλά την ευκαιρία για να παράγει. Ο μόχθος των ανθρώπων του Locke είναι ιδιοτελής, προσανατολισμένος ορθολογικά προς την επέκταση και τη συσσώρευση. Παρόμοια και ο κόσμος του Adam Smith είναι ένας κόσμος αναπτυσσόμενος. Ενώ δηλαδή ο ίδιος κατανόησε πολύ ορθά πως η ίδια η αξία του πλούτου, δηλαδή των εμπορευμάτων, είναι στην ουσία η αφηρημένη εργασία που αυτά περιέχουν, περίμενε ότι η ίδια η ανάπτυξη της οικονομίας θα άφηνε μια θέση στο τραπέζι για όλους. Αυτό μπορεί να φαινόταν λογικό στην εποχή του, η οποία χαρακτηριζόταν από τεράστια αύξηση της παραγωγικότητας, αλλά η ηθική παρακαταθήκη που το έργο του άφηνε πίσω την ξεπερνούσε. Η νέα ηθική, η νέα οικονομία δεν άφηνε καθόλου χώρο για όποιον δεν ήθελε ή δεν μπορούσε να διαθέσει την ύπαρξή του στην υπηρεσία της. Έβλεπε τους ανθρώπους σαν εργατικά μυρμήγκια, θεωρούσε ότι η ουσία της ύπαρξής τους ήταν η υποχρέωση να παράγουν ανταλλακτική αξία. Σε αυτό ακριβώς το σημείο του χρόνου η απόσταση που χώριζε τους απόκληρους από τις πύλες των Workhouses είχε αρχίσει να μικραίνει επικίνδυνα.

Η πρώτη περίοδος των Workhouses

Δεν ήταν μόνο ο κόσμος των ιδεών, της δημογραφίας και της παραγωγής που προετοίμασε το έδαφος της πιο μεγάλης σύγκρουσης του 19^{ου} αιώνα. Τον δικό της, ιδιαίτερο ρόλο έπαιξε και η μακρά κοινοτιστική παράδοση του Βρετανικού χώρου, η ιδιαίτερη δύναμη που είχαν καταφέρει να κερδίσουν οι ενορίες και οι τοπικοί αξιωματούχοι, αλλά και οι σχετικές με τη διαχείριση της φτώχειας προβλέψεις που

²⁵Στο ίδιο, σ. 59-79.

μπορεί να έρχονταν από τα βάθη του χρόνου, είχαν εντούτοις δημιουργήσει δεδομένα που δεν ήταν εύκολο να μεταβληθούν. Για τον λόγο αυτό στο σημείο τούτο είναι χρήσιμη μια σύντομη αναφορά στα παραπάνω.

Προφανώς η αναζήτηση ημερομηνιών–οροσήμων δεν είναι η κατάλληλη μέθοδος για να διακρίνουμε ιστορικές περιόδους. Όμως, η βιαιότητα της επέλασης του Μαύρου Θανάτου του 1347, το μέγεθος της θνησιμότητας που επέφερε και τα διαδοχικά του κύματα είχαν, από την άποψη που μας ενδιαφέρει εδώ, προκαλέσει ήδη από πολύ νωρίς δύο πολύ σημαντικές συνέπειες. Από τη μια προκάλεσαν τη χειραφέτηση των χωρικών λόγω της έλλειψης εργατικών χεριών και από την άλλη ανάγκασαν τις κοινότητες και τις αστικές αρχές να επέμβουν και να διαχειριστούν ενεργά την καθημερινότητα του πληθυσμού²⁶.

Δύο αιώνες αργότερα, στην αυγή του 16^{ου} αιώνα, κανείς δεν μπορούσε πια να κλείσει τα μάτια μπροστά εντεινόμενο κοινωνικό πρόβλημα. Η δημογραφική ανάκαμψη σήμαινε αύξηση της ζήτησης για αγαθά και ιδιαίτερα για είδη διατροφής και το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τον πληθωρισμό των μετάλλων, δημιούργησε εκρηκτική άνοδο των τιμών. Στις πόλεις οι συντεχνίες ασκούσαν ασφυκτικό έλεγχο, αλλά δεν μπορούσαν πια να δημιουργήσουν απασχόληση για όλους. Μάλιστα, όταν στο εσωτερικό τους οι αρχιμάστορες των εργαστηρίων άρχισαν να αναδεικνύονται κληρονομικά, τα πράγματα για τους υπόλοιπους δυσκόλεψαν ακόμα περισσότερο²⁷. Αποτέλεσμα των παραπάνω εξελίξεων ήταν η δραματική συρρίκνωση του εισοδήματος των κατωτέρων τάξεων, το άνοιγμα της αντίστοιχης ψαλίδας στις πόλεις, η μετανάστευση και η φτώχεια. Μόνο στην περιοχή του Λονδίνου, για παράδειγμα, οι άποροι την περίοδο αυτή δωδεκαπλασιάστηκαν²⁸.

Παράλληλα, σε όλη την Ευρώπη παρατηρούνταν μια συνολική αλλαγή στάσης απέναντι στον κόσμο της φτώχειας. Καθολικοί, Προτεστάντες και Ουμανιστές, ο καθένας με τον τρόπο του, ζητούσαν την ορθολογική διαχείριση του φαινομένου, το οποίο πλέον όριζαν ως πρόβλημα. Ο Λούθηρος προέτρεπε τις αστικές αρχές να ασχοληθούν μόνο με τους δικούς τους φτωχούς, ο Juan Luis Vives ζητούσε τη στατιστική τους καταγραφή και στη συνέχεια ιατρικές βεβαιώσεις για το ποιοι πραγματικά έχρηζαν βοήθειας, κάτι που φυσικά σήμαινε διαχωρισμό και

²⁶ Κ. Γαγανάκης, Νέες Θεωρήσεις και Πολιτικές αντιμετώπισης της φτώχειας και του κόσμου των Φτωχών στην Πρώιμη Νεότερη Ευρώπη, Ιστορία κοινωνικής Πολιτικής, επιμέλεια Κ. Δικαίος, Gutenberg, Αθήνα,, 2010, σ. 337.

²⁷ Στο ίδιο, σ. 340-342.

²⁸ Ο.π., σ. 344.

αποκλεισμούς, ενώ παρόμοια απαξιοτική στάση στα 1566 υιοθετήσαν στην Αγγλία ο Thomas Harman και στα 1577 ο William Harrison. Πιο συγκεκριμένα, οι τελευταίοι ζητούσαν τον διαχωρισμό των άξιων φτωχών από όσους χαρακτήριζαν ασύδοτους, όρο με τον οποίο εννοούσαν τους ασώτους, τις πόρνες, τους περιφερόμενους αγύρτες και όσους αποκαλούσαν καθάρματα. Μάλιστα οι Harman και Harrison, πάνω από τέσσερις αιώνες προτού ο Bronislaw Geremek μιλήσει για την «αντεστραμμένη κοινωνία», παρατηρούσαν ήδη πως ο κόσμος των λεγόμενων ανάξιων φτωχών είχε αναπτύξει μια ξεχωριστή δική του διαστρωμάτωση και ιεραρχία²⁹.

Ο Κώστας Γαγανάκης, αναφερόμενος στην περίπτωση της Αγγλίας, υποστηρίζει πως ο βασικός στόχος των Τυδώρ ήταν η διατήρηση της τάξης στις τοπικές κοινότητες, σε μία εποχή ριζικών μεταβολών. Εντός λοιπόν αυτής της πολιτικής, από τα τέλη του 15^{ου} αιώνα οι λεγόμενοι «περιφερόμενοι αγύρτες» είχαν ήδη γίνει στόχος της καταστολής, της οποίας η εμφανής αιτία ήταν η διόγκωση του αριθμού τους και οι φόβοι πως μετέφεραν σοβαρές ασθένειες. Από τις δύο πρώτες δεκαετίες του 16^{ου} αιώνα, πόλεις όπως το Λονδίνο, το York, το Norwich και άλλες, υποχρέωναν τους ντόπιους φτωχούς να φορούν διακριτικά και ταυτόχρονα έδιωχναν τους ξένους, ενώ παράλληλα, με πρωτοβουλίες ανθρώπων όπως ήταν ο Καρδινάλιος Thomas Wolsey, ελάμβαναν πολύ σημαντικά μέτρα για την αντιμετώπιση των επισιτιστικών κρίσεων, όπως τη διατήρηση αποθεμάτων σε σιτηρά για τις περιόδους που οι σοδειές ήταν κακές.

Μετά το 1530 οι ενορίες εφάρμοσαν ακόμα πιο επιθετική πολιτική εναντίον των απόρων, όπως μαστιγώματα, υποχρεωτική επιστροφή τους στον τόπο όπου κατοικούσαν τα δύο τελευταία χρόνια και άδειες επαιτείας στους υπόλοιπους. Μετά το 1536 απαιτούσαν υποχρεωτική εργασία από τους ίδιους και καθεστώς μαθητείας για τα παιδιά τους, την οποία και χρηματοδοτούσαν από ειδικό φόρο. Παράλληλα, αν και τα μέτρα αυτά δεν εφαρμόστηκαν ποτέ στο σύνολό τους, απαγόρευαν εντελώς την ιδιωτική φιλανθρωπία και τη δημόσια επαιτεία.

Το πρώτο Workhouse ιδρύθηκε στο Bridewell το 1552, με διακηρυγμένο στόχο να προσφέρει εργασία στους ανεπάγγελτους και τιμωρία στους αμαρτωλούς. Την ίδρυσή του ακολούθησαν μια σειρά άλλων, όπως αυτά του Coventry, του Winchester, του Ipswich, τα οποία και σταδιακά εξελίχθηκαν περισσότερο σε αναμορφωτήρια παρά σε πτωχοκομεία. Η σχετική νομοθετική πράξη του 1578

²⁹ Ο.π., σ. 347.

προέβλεπε ότι οι ειρηνοδίκες ήταν αυτοί που θα αναλάμβαναν την ευθύνη καταγραφής των απόρων και τη συλλογή του ειδικού ενοριακού τέλους, ενώ όσοι από τους φτωχούς αρνούσαν να συμμορφωθούν με τις προβλέψεις της, θα κλείνονταν σε αναμορφωτήρια, τα περίφημα Houses of Correction³⁰.

Τα τελευταία τριάντα χρόνια του 16^{ου} αιώνα σε όλη την Ευρώπη οι αστικές εξουσίες, οι ριζοσπάστες Καλβινιστές, αλλά και οι πουριτανοί ζηλωτές ζητούσαν αναμόρφωση σε κάθε τομέα της κοινωνικής ζωής. Σε σχέση όμως με τον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας των ιδρυμάτων που εξετάζουμε, το παραπάνω αίτημα δεν εμπόδισε την εξέλιξή τους σε πραγματικά κολαστήρια.

Με τους νέους Ελισαβετιανούς νόμους των ετών 1598-1601, βασικές κοινωνικές μονάδες διαχείρισης του προβλήματος των απόρων ανακηρύχθηκαν οι τοπικές ενορίες. Καθήκον τους θα ήταν στο εξής να παρέχουν τις απαραίτητες πρώτες ύλες ώστε να εξασφαλίζεται η παραγωγική απασχόληση των φτωχών. Παράλληλα, οι ίδιες ρυθμίσεις ενίσχυσαν τις προβλέψεις για υποχρεωτική μαθητεία των άπορων τέκνων και τη δημιουργία νέων αναμορφωτηρίων. Μάλιστα σύμφωνα με αυτές, όσοι από τους απόρους αρνούσαν την εργασία που τους προσέφεραν εκτός ιδρυμάτων, θα εγκλείονταν και θα υπόκεινταν σε αυστηρές τιμωρίες³¹. Στο σημείο αυτό, ο Paul Slack επισημαίνει τον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο το Βασιλικό κέντρο συνεργαζόταν με τις περιφέρειες για την αντιμετώπιση της φτώχειας και αποδίδει το μεγαλύτερο μέρος της σχετικής νομοθεσίας των Τυδώρ στον πανικό τους για τη διατήρηση του συστήματος. Παράλληλα όμως, τονίζει το γεγονός ότι και οι ίδιοι οι φτωχοί μπορεί να χρησιμοποιούσαν προς όφελός τους τις σχετικές δομές, αφού μπαινόβγαιναν σε αυτές και αλληλοεπιδρούσαν με αυτές στα πλαίσια ενός δικού τους ιδιαίτερου λόγου³².

Η δεύτερη περίοδος των Workhouses

Στη διάρκεια του 17^{ου} και πολύ περισσότερο στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, το σύστημα που μέχρι τότε είχε βασιστεί στους Ελισαβετιανούς νόμους έδειξε τα όρια του, ακριβώς επειδή όπως αναφέρει ο Slack στο βιβλίο του *The English Poor Law*, οι δαπάνες ανακούφισης αυξήθηκαν δραματικά. Πιο συγκεκριμένα, σε πραγματικούς

³⁰ Ο.π., σ. 366.

³¹ Ο.π., σ. 368.

³² Ο.π., σ. 369.

όρους μεταξύ 1696 και 1750 έφτασαν να διπλασιαστούν και σαν να μην έφτανε αυτό, από το 1750 μέχρι το 1802 αυξήθηκαν εκ νέου 100%³³. Για να ολοκληρωθεί η εικόνα, μπορεί από το 1660 μέχρι και το 1750 οι τιμές και ο πληθυσμός να παρέμειναν σχετικά σταθεροί³⁴, μετά όμως το 1750 αυξήθηκαν και πάλι. Συνεπώς, ο λόγος εξάρτησης, δηλαδή το πηλίκο των εξαρτημένων ατόμων προς τους παραγωγικά απασχολούμενους, αυξανόταν διαρκώς. Μάλιστα σε αυτό το χρονικό σημείο οι ηλικιωμένοι αποτελούσαν μόλις το 1/5 των συνολικά συντηρούμενων³⁵.

Ο Slack υποστηρίζει πως ο αρχικός σκοπός της ίδρυσης των Workhouses δεν ήταν η χρήση τους ως χώρων εγκλεισμού, αλλά για να βοηθήσουν στην επανένταξη των φτωχών στην παραγωγή και γενικά στο εθνικό γίνεσθαι. Τους καιρούς εκείνους, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά, τούτη ακριβώς την άποψη υποστήριζαν οι Thomas Firmin, John Bellers και ο John Cory. Μάλιστα, σύμφωνα με το πνεύμα αυτό ήταν που ο John Locke είχε προτείνει τη δημιουργία σχολείων εργασίας σε κάθε ενορία. Σημαντικό επίσης ρόλο στην δημιουργία και την εξέλιξη των Workhouses στη Βρετανία έπαιζαν και οι διάφορες «εταιρείες κατά της φτώχειας», οι οποίες είχαν ως διακηρυγμένο στόχο να βοηθήσουν στην αναμόρφωση των πολιτισμικών προτύπων των φτωχών και των απόρων. Αυτές ίδρυσαν μεγάλα Workhouses σε δεκατέσσερις πόλεις, μεταξύ αυτών το Bristol και το Norwich, ανάμεσα στα έτη 1696 και 1712³⁶.

Μπορεί λοιπόν τα Workhouses αρχικά να ήταν περισσότερο προσανατολισμένα στην παραγωγή παρά στον εγκλεισμό, δεν συμφωνούσαν όμως όλοι με αυτόν τον προσανατολισμό τους, π.χ. ο Daniel Defoe θεωρούσε ότι με τον τρόπο αυτόν απλά μεταφέρονταν η ανεργία στους υπόλοιπους. Ωστόσο η κίνηση αυτή, περισσότερο γνωστή σαν «ηθική μεταρρύθμιση», συνεχίστηκε τη δεύτερη και την τρίτη δεκαετία του 18^{ου} αιώνα, όταν η «Εταιρεία Προώθησης Χριστιανικής Γνώσης» (Society for Promoting Christian Knowledge) ίδρυσε μια νέα σειρά τέτοιων εργαστηρίων. Η λήξη του πολέμου με τους Ισπανούς και η άνοδος της ανεργίας που επακολούθησε, συνετέλεσε στην περαιτέρω διεύρυνση του αριθμού τους. Πολύ σύντομα, ιδιώτες εργολάβοι ανέλαβαν την ευθύνη πολλών από αυτά. Για παράδειγμα, ο Matthew Marryot δημιούργησε μια ολόκληρη σειρά από τέτοια ιδρύματα μετά το 1714. Η

³³ Paul Slack (1990), σ. 34.

³⁴ Ο.π., σ. 31.

³⁵ Ο.π., σ. 32-33.

³⁶ Ο.π., σ. 41.

σχετική λοιπόν πράξη του έτους αυτού απλά επικύρωνε μια τάση που είχε ήδη αρχίσει να λειτουργεί³⁷.

Ως αποτέλεσμα αυτών των εξελίξεων ήδη στα 1732 λειτουργούσαν περισσότερα από 700 Workhouses, τα οποία όμως δεν κατάφερναν πια να παραμένουν παραγωγικά. Πλέον αποτελούσαν μάλλον καταφύγια για ηλικιωμένους και ανήμπορους φτωχούς, οι οποίοι τα χρειάζονταν περισσότερο από ποτέ, ακριβώς επειδή οι οικονομικές συνθήκες μεταβάλλονταν ραγδαία.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ - Το τέλος του επεκτεινόμενου κόσμου

Οι πρώτες οικονομικοκοινωνικές κρίσεις

Δεν θα ήταν δόκιμο να αποδώσει κανείς τον εφιάλη που έμελλε να βιώσει ο κόσμος της φτώχειας στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα μόνο στις παραπάνω προσεγγίσεις. Χωρίς το τεράστιο ειδικό βάρος της παρέμβασης του βρετανικού Κράτους - και σε αυτό το σημείο η παρούσα εργασία συμφωνεί απόλυτα με το βασικό επιχείρημα του Καρλ Πολάνυι - οι εξελίξεις ίσως να είχαν πάρει διαφορετικό δρόμο ή να είχαν καθυστερήσει δεκαετίες. Ακόμα όμως κι αν δεχτεί κανείς ότι η αυτορρυθμιζόμενη αγορά θα επικρατούσε έτσι και αλλιώς, χωρίς την υποστήριξη του συγκεντρωτικού Κράτους πολύ σύντομα θα έπεφτε και η ίδια θύμα των αδιεξόδων που θα προκαλούσε. Ασφαλώς κανένας δεν μπορεί να αρνηθεί το γεγονός ότι ο κόσμος στον οποίο έζησε ο Locke και αργότερα ο Smith ήταν ένας επεκτεινόμενος κόσμος.

Πιο συγκεκριμένα, η ανάπτυξη του εμπορίου, οι νέες τεχνικές των καλλιεργειών, η πρώτο-βιομηχανία, η μετανάστευση μεγάλων πληθυσμών προς την Αμερική, η αύξηση της παραγωγικότητας, η ανάπτυξη της νευτώνειας επιστήμης όλα τούτα δημιούργησαν ίσως βάσιμες προσδοκίες πως όλο και περισσότεροι θα εξασφαλίσουν τη θέση τους στο μεγάλο τραπέζι. Όμως είναι επίσης αλήθεια ότι μια ιδέα ή ένα βιβλίο μοιάζει με σπόρο στο χώμα. Μπορεί να παράγει καρπούς σε διαφορετικό χρόνο, αποκτά πολλές φορές μια διαφορετική δυναμική και μπορεί να ερμηνευτεί τελείως διαφορετικά σε μεταβαλλόμενες συνθήκες. Η επανα-θεμελίωση του απόλυτου δικαιώματος της ιδιοκτησίας του Locke θα έφερνε τη νομιμοποίηση του αποκλεισμού των άλλων από τα κοινοτικά τους δικαιώματα, ενώ ο καθαγιασμός του εγωισμού από τον Smith, μαζί με τη νέα ηθική της μεταρρυθμισμένης εκκλησίας, θα έφερνε συμφορές όταν η φορά του οικονομικού κύκλου θα αντιστρεφόταν. Το

³⁷ Αυτόθι.

τελευταίο λοιπόν τέταρτο του 18^{ου} αιώνα ήταν για την Βρετανία μια διαφορετική εποχή. Ο μεγάλος μετασχηματισμός επρόκειτο σύντομα να ολοκληρωθεί και το γεγονός αυτό έμελλε να προκαλέσει νέα κύματα φτώχειας. Αυτήν ακριβώς την εποχή επρόκειτο να λάβει χώρα η πιο μεγάλη σύγκρουση, με επίκεντρο το θέμα της κατάργησης των κοινοτικών προνοιών και επιδοτήσεων και την ανασηματοδότηση της λειτουργίας των Workhouses.

Στις μέρες μας πολλοί ιστορικοί βλέπουν τη βιομηχανική επανάσταση με έναν τρόπο που, κατά την άποψη αυτής της εργασίας, θα ξάφνιαζε πολλούς από τους ανθρώπους της εποχής εκείνης. Καταρχάς, τείνουν να θεωρούν ότι η Βρετανία της εποχής βρέθηκε μπροστά σε μια κοινωνικοοικονομική έκρηξη, ενώ η αλήθεια είναι ότι αυτό που επικράτησε να αποκαλείται «βιομηχανική επανάσταση» ήταν μια αρχικά αργή και προοδευτικά επιταχυνόμενη διαδικασία που ξεκίνησε αιώνες πριν από τα βιοτεχνικά χωριά της υπαίθρου και εξαπλώθηκε προς τα αστικά κέντρα. Έπειτα οι ίδιοι μελετητές, κινούμενοι στη λογική των θεωριών της προόδου, ισχυρίζονται ότι τα άμεσα αποτελέσματά της παραπάνω εξέλιξης ήταν εξαρχής θετικά για τους πληθυσμούς των αστικών κέντρων και της επαρχίας. Όμως, κατά την άποψή μας, οι λογικές αυτές ανεπίτρεπτα απλοποιούν το πρόβλημα. Η βιομηχανική επανάσταση, όπως εξηγήσαμε προηγουμένως, ήταν μια διαδικασία που στην πραγματικότητα ξεκίνησε πολλές δεκαετίες νωρίτερα, αλλά τα αποτελέσματά της φάνινονταν προοδευτικά όλο και πιο έντονα, καθώς οι κοινωνικές και ιδεολογικές συνθήκες άφηναν ολοένα και περισσότερο χώρο για αυτά. Μάλιστα, μπορεί στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα να γινόταν πλέον καθολικά αισθητό ότι το βιοτικό επίπεδο ολόκληρης της βρετανικής κοινωνίας είχε βελτιωθεί, αλλά αυτό το γεγονός δεν υπήρξε ποτέ μονοσήμαντη ή γραμμική διαδικασία. Όπως θα φανεί στις επόμενες παραγράφους, ήταν το αργό αποτέλεσμα μιας πρωτοφανούς σε έκταση αναδιανομής του εισοδήματος που συνέβη ταυτόχρονα, αν και όχι αναγκαστικά, εξαιτίας της παραγωγικής και εμπορικής επέκτασης της συγκεκριμένης εποχής. Η αναδιανομή αυτή έγινε σε βάρος των πλέον αδύναμων στρωμάτων της βρετανικής κοινωνίας που στην κυριολεξία ένιωσαν τον κόσμο που γνώριζαν να υποχωρεί σαν χαλί κάτω από τα πόδια τους. Κατώτερα στρώματα που προοδευτικά έπρεπε να επιλέξουν ανάμεσα στην απολύτως ενδεή κατάσταση του εργαζόμενου σε εργοστάσιο και τον εφιάλτη της ζωής πίσω από τους τοίχους των Workhouses.

Τελικός στόχος της εργασίας αυτής είναι να μελετήσει το φαινόμενο της εξάπλωσης των Workhouses. Όμως μια τέτοιου είδους ανάλυση θα πρέπει εκτός των παραγόντων του μακρού χρόνου που εξετάστηκαν στο πρώτο μέρος αυτής της

εργασίας, να εξετάσει και εκείνες τις διαδικασίες του μέσου και βραχέως χρόνου που συνέβαλαν στο ίδιο αποτέλεσμα. Από τη συνεχιζόμενη αύξηση του πληθυσμού, την κορύφωση των περιφράξεων και την καταστροφή της οικοτεχνίας της υπαίθρου ως τις νέες ιδέες της πολιτικής οικονομίας και τη διάσταση συμφερόντων μεταξύ της γαιοκτητικής και βιομηχανικής ελίτ.

Η καταστροφή της Οικοτεχνίας

Είδαμε στο πρώτο μέρος της εργασίας τους βασικούς τρόπους με τους οποίους ολοκληρώθηκε αυτή η μοναδική σύνθεση μεταξύ των μεσαίων και κατώτερων τμημάτων της αριστοκρατίας της υπαίθρου με τον ανερχόμενο κόσμο των αστών. Αυτή η αργή διαδικασία εκτός των άλλων είχε συμβάλει στη διαμόρφωση ενός φαινομένου που κατά την άποψή μας πολλές από τις διαστάσεις του εξακολουθούν να μας διαφεύγουν, παρ' όλη την κρίσιμη σημασία του σε σχέση με το θέμα που εξετάζουμε. Αναφερόμαστε στη δημιουργία και ανάπτυξη της οικοτεχνίας της υπαίθρου πολύ πριν από το φαινόμενο που σήμερα ονομάζουμε βιομηχανική επανάσταση. Στην αρχή αυτής της διαδικασίας μετασχηματισμού, οι πόλεις δεν μπορούσαν να συγκρατήσουν τις αγορές και μεγάλο μέρος της παραγωγής εντός των ορίων τους, με αποτέλεσμα για εκατοντάδες χρόνια ολόκληρα βιομηχανικά χωριά να έχουν αναπτυχθεί στην ύπαιθρο, αξιοποιώντας τη δύναμη των υδρόμυλων, τα κανάλια, αλλά και αποφεύγοντας έτσι τις δεσμεύσεις που τους έθεταν οι συντεχνίες³⁸.

Αυτές οι μικρές βιοτεχνικές μονάδες, στις οποίες δούλευαν κυρίως γυναίκες, επέτρεπαν στους πληθυσμούς της υπαίθρου να συμπληρώνουν το εισόδημά τους και να επιβιώνουν. Η σημασία αυτού του μέρους του οικογενειακού εισοδήματος αποκτούσε μάλιστα ολοένα και μεγαλύτερη σημασία όσο προχωρούσε παράλληλα η διαδικασία των περιφράξεων και όλο και περισσότερες μηχανές εισάγονταν στον γεωργικό τομέα. Τούτο συνέβαινε επειδή ακριβώς αυτές οι δύο παράλληλες διαδικασίες μετέτρεπαν τη δουλειά στα χωράφια σε καθαρά εποχική, ενώ συνάμα άλλαζαν εντελώς το περιεχόμενό της, μιας και ο κτηματίας πλήρωνε πια απλώς ένα ημερομίσθιο χωρίς να χρειάζεται να ενδιαφερθεί περισσότερο για την παραπέρα τύχη αυτών των πληθυσμών.

38. Derek Aldcroft και Simon Ville (2005), σ. 346-352.

Όμως η ανάπτυξη των νέων ατμοκίνητων μηχανημάτων, ειδικά των αργαλειών, και η νέα δομή των εργοστασίων με την καλύτερη αξιοποίηση της εργασίας, δημιούργησαν μια παραγωγικότητα την οποία αδυνατούσε πλέον να ανταγωνιστεί η παραδοσιακή μορφή παραγωγής της υπαίθρου. Αυτό το γεγονός στέρησε κυρίως τους χειροτέχνες υφαντές από σημαντικό μέρος του εισοδήματός τους και απείλησε με λιμοκτονία τις οικογένειές τους,³⁹ ενώ επανέφερε την παραγωγή στα παλιά και στα νέα αστικά κέντρα.

Η κυριότερη λοιπόν εξέλιξη της περιόδου που εξετάζουμε αφορά την καταστροφή της βιοτεχνίας και οικοτεχνίας της υπαίθρου, η οποία για αιώνες είχε στηρίξει τους πληθυσμούς εκτός των ορίων των πόλεων και εξασφάλιζε απασχόληση και εισόδημα στους πληθυσμούς των χωριών. Αυτή η επιταχυνόμενη διαδικασία μετέτρεψε την ύπαιθρο πολλών περιοχών σε έρημο παραγωγής. Ήδη στα 1800 πια οι περισσότεροι δούλευαν τη γη ως μερικής απασχόλησης εργάτες, αφού ο χαρακτήρας των καλλιεργειών στις νέες φάρμες είχε γίνει πια εντατικός και στηριζόταν στην εποχική εργασία, η οποία όμως από την άλλη δεν μπορούσε να συντηρήσει τους νέους για ολόκληρο τον χρόνο. Μάλιστα μετά τη λήξη των Ναπολεόντειων πολέμων, στα 1815, το πρόβλημα επιτάθηκε, αφού και οι πρώην στρατιώτες προστέθηκαν σε όσους αναζητούσαν δουλειά.

Η εμπορική κρίση των αρχών του 19^{ου} αιώνα

Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα το εργαστήριο του κόσμου είχε πλέον συνδέσει τη μοίρα του με τις διακυμάνσεις του διεθνούς εμπορίου. Το πρόβλημα ήταν όμως πως στην εποχή που εξετάζουμε αυτές ακριβώς οι διακυμάνσεις ήταν ιδιαίτερα έντονες. Μάλιστα το 1806 υπογράφηκε από τον Ναπολέοντα το διάταγμα του Βερολίνου για τον αποκλεισμό των βρετανικών προϊόντων από όλα τα εδάφη τα οποία έλεγχε η Γαλλία. Η απάντηση των Άγγλων ήταν άμεση, η Γαλλία θα μπορούσε να διεξάγει εμπόριο μόνο με τη Βρετανία και μάλιστα υπό τους όρους της τελευταίας. Αυτή η εξέλιξη προκάλεσε την αντίδραση των ΗΠΑ οι οποίες προχώρησαν σεμποϊκοτάζ των Βρετανικών προϊόντων και τελικά σε πόλεμο. Ο συνδυασμός των παραπάνω τσάκισε την προσανατολισμένη στο εξωτερικό εμπόριο βρετανική οικονομία. Οι εξαγωγές έπεσαν από 7,7 σε 1,5 εκατομμύρια λίρες Αγγλίας το 1811. Τα αποτελέσματα ήταν καθοριστικά για τη συνέχεια των εξελίξεων, με μεγάλα αποθέματα απούλητων προϊόντων και απολύσεις. Το αποκορύφωμα ήρθε όταν όλα

39. Page Moch, Ό.π, σ. 112-116.

αυτά συνέπεσαν με μια σειρά κακών σοδειών και τη συνεπαγόμενη αύξηση της τιμής του ψωμιού⁴⁰.

Ο Ρόλος της επιδοματικής πολιτικής (Speenhamland)

Η εργασία αυτή έχει επιλέξει ως θέμα της την εξέλιξη του θεσμού των Workhouses και ιδιαίτερα της τρίτης φάσης της εξέλιξής τους, δηλαδή από τα 1834 και μετά. Στα πλαίσια αυτά καλείται από τα πράγματα να τοποθετηθεί απέναντι σε μια συζήτηση που δεν έκλεισε ποτέ. Ήταν άραγε ο σκοπός της ανάπτυξης αυτών των ιδρυμάτων αποτρεπτικός, τιμωρητικός και η ζωή σε αυτά ο εφιάλτης που πολλές πηγές περιγράφουν ή απλά κλήθηκαν να περιθάψουν τα κοινωνικά συντρίμια της βιομηχανικής επανάστασης; Η συζήτηση αυτή όμως είναι κατά την άποψή μας η λογική συνέχεια μια άλλης συζήτησης που πρέπει να γίνει, για μια εξέλιξη η οποία προηγήθηκε χρονικά και αφορά την αξιολόγηση των αποτελεσμάτων της επιδοματικής πολιτικής, χωρίς την οποία οποιοδήποτε επιχείρημα για τους σκοπούς, τη φύση και τη λειτουργία των Workhouses είναι κατά την άποψή μας έωλο.

Η ανάλυση του Πολάνυι

Στο σημείο αυτό θα ήταν ιδιαίτερα χρήσιμο να επανέλθουμε στην ανάλυση του Καρλ Πολάνυι, όπως αυτή ξεδιπλώνεται στον *Μεγάλο μετασχηματισμό*. Ο Πολάνυι αναπτύσσει μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα θεωρία για τη «διττή» ή «προστατευτική αντικίνηση». Σύμφωνα με τον τελευταίο, οι ιστορικοί παραδοσιακά εξηγούσαν τη δυνατότητα της βρετανικής αριστοκρατίας να επηρεάζει καθοριστικά τη μεσαία τάξη με βάση την θεωρία των επιβιώσεων. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, κάποιοι νεκροί ουσιαστικά θεσμοί, όπως η βρετανική αριστοκρατία, η οποία εκείνη την εποχή είχε πια απολέσει τις διοικητικές, στρατιωτικές και δικαστικές της αρμοδιότητες, σε πολλές περιπτώσεις εξακολουθούν να λειτουργούν εξαιτίας της δύναμης της αδράνειας. Στη βιβλιογραφία συναντάμε συχνά το «βρετανικό παράδοξο», δηλαδή επισημαίνεται ως αντίφαση το γεγονός ότι τη στιγμή ακριβώς του οικονομικού θριάμβου της βιομηχανικής επανάστασης των αστών, όλη η πολιτική δύναμη παρέμενε στα χέρια

40. M. Howart (2009), σ. 164-168.

της Βουλής των Κοινοτήτων και της Βουλής των Λόρδων, δύο σωμάτων δηλαδή τα οποία ελέγχονταν είτε απευθείας από την ανώτερη κτηματική αριστοκρατία είτε από τους γόνους τους, τα *gentry*⁴¹. Για τον Πολάνυι, κανένας θεσμός δεν μπορεί να επιβιώσει για πολύ περισσότερο καιρό από όσο καταφέρνει να παράγει ουσιαστικά αποτελέσματα είτε για το σύνολο της κοινωνίας είτε για κάποιες από τις ομάδες που την αποτελούν. Αν συμβαίνει κάτι τέτοιο, τότε αυτό σημαίνει απλά ότι ο θεσμός έχει ανασηματοδοτήσει την ύπαρξη και τη λειτουργία του. Στην περίπτωση των αριστοκρατών, ο φεουδαρχικός και κτηματικός συντηρητισμός που αντιπροσώπευαν διατήρησε την ισχύ του όσο ακόμα εξυπηρετούσε ένα νέο σκοπό, τον περιορισμό των καταστροφικών επιπτώσεων της εμπορευματοποίησης της γης⁴², ιδιαίτερα όταν αυτή λάμβανε χώρα μέσα στις συγκεκριμένες συνθήκες πολιτικής και οικονομικής κρίσης που περιγράψαμε προηγουμένως. Με δεδομένο ότι η ταχύτητα των αλλαγών ήταν τέτοια που απειλούνταν πλέον η ίδια η ύπαρξη του εδάφους, των ποταμών, των λιμνών και των πλουτοπαραγωγικών πηγών, οι πληθυσμοί που βασίζονταν σε αυτές ή που βίωναν τη θέση τους ως ανασφαλή, όπως συνήθως συμβαίνει με τη μεσαία τάξη, ήταν φυσικό να στραφούν προς τις δυνάμεις εκείνες που από τη θέση τους ήταν έξω και μερικές φορές απέναντι σε αυτού του είδους τη λειτουργία της αγοράς⁴³, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι οι αριστοκράτες δεν επωφελήθηκαν τελικά δυσανάλογα από τις υπηρεσίες που προσέφεραν από κοινού με την Εκκλησία.

Σε αυτό λοιπόν το χρονικό σημείο είναι που μια απόφαση ενός περιφερειακού δικαστηρίου στο *Spreenhamland*, η οποία επέβαλε επιδοματική πολιτική για την αντιμετώπιση της φτώχειας, απέκτησε ισχύ πέραν ίσως και από τις επιδιώξεις των δικαστών που την εξέδωσαν, ακριβώς επειδή διασταυρώθηκε με υπαρκτές ανάγκες, οικονομικές και κοινωνικές. Η αντίσταση που αυτή η απόφαση πρόβαλε απέναντι στον επελαύνοντα μετασχηματισμό μπορεί να ήταν καταδικασμένη μακροχρόνια, πλην όμως δεν απέβη μάταιη. Μείωσε την ταχύτητα των αλλαγών και έδωσε στους πληθυσμούς τον κρίσιμο εκείνο χρόνο που χρειαζόνταν για να προσαρμοστούν. Βέβαια, σαράντα χρόνια μετά την εφαρμογή της κατέληξε να μετατραπεί η ίδια σε

⁴¹Χωρίς να μπορεί κανείς να μειώσει τη συνεισφορά του Καρλ Πολάνυι στην εξέταση του κοινωνικοοικονομικού μετασχηματισμού της περιόδου που εξετάζουμε, θα πρέπει να αναφέρουμε εδώ ότι πλέον είναι αποδεκτή μια ευρεία σύνθεση των ελίτ του εμπορίου και της γης στο επίπεδο των δευτερότοκων και τριτότοκων απογόνων τους μετά τον 16^ο αιώνα. Ωστόσο στο τέλος του 18^{ου} αιώνα, κατά την άποψή μας πάντα, είναι σαφές ότι οι μεγαλοβιομήχανοι των πόλεων και οι ανώτεροι αριστοκράτες της υπαίθρου είχαν και πάλι εντελώς αντίθετες επιδιώξεις, αν και μέλη των ίδιων οικογενειών μπορούσαν να βρίσκονται και στους δύο πόλους αυτής της αντίθεσης. Βλ. ενδεικτικά Felicity Heal και Clive Holmer (1984).

42. Polanyi, Ό.π., σ. 180.

43. Στο ίδιο, σ. 181.

εμπόδιο για τα πραγματικά συμφέροντα των κατώτερων τάξεων. Και αρκετά χρόνια προτού διαφανεί η αποτυχία της, στο πνεύμα της συζήτησης που προαναφέραμε, ο Townsend στον Πρόλογό του στην επανέκδοση το 1817 της *Dissertation on the Poor Laws* του εκθείαζε την πρόταση για σταδιακή κατάργηση των επιδομάτων, στο ίδιο πνεύμα με το *On the Principles of Political Economy and Taxation* του Ricardo, το οποίο κυκλοφόρησε την ίδια χρονιά.

Όμως πέραν της πολιτικής, και η ίδια η κοινωνία αντέδρασε στην προσπάθεια μετατροπής της σε εξάρτημα της αγοράς, αιτούμενη θεσμική προστασία. Απέναντι σε αυτά τα αιτήματα όμως έστεκαν οι απαιτήσεις των βιομηχανικών ελίτ για εντατικοποίηση της εσωτερικής μετανάστευσης με στόχο την αύξηση των φτηνών εργατικών χεριών στην πλέον δραστήρια περίοδο της βιομηχανικής επανάστασης, από το 1795 έως το 1834. Τα αιτήματα αυτά της κοινωνίας ήρθε να υπερασπίσει η δημιουργία μιας ελεγχόμενης αγοράς η οποία θα περιόριζε την κινητικότητα της εργατικής δύναμης σε σχέση με τους πόθους των ελίτ, και εκφράστηκε από τις ρυθμίσεις του Speenhamland, ρυθμίσεις επιδοματικής πολιτικής.

Στην Αγγλία η γη και το χρήμα είχαν μετατραπεί σε εμπορεύματα αρκετά πριν την εργασία. Η τελευταία δεν ακολούθησε αυτή την τάση εξαρχής, εξαιτίας ήδη υπάρχοντων αυστηρών νομικών περιορισμών στη φυσική της κινητικότητα. Συγκεκριμένα, ήδη από το 1662, με τον νόμο περί εγκατάστασης (Act of Settlement – βλ. αμέσως παρακάτω) ο εργάτης ήταν ουσιαστικά δέσμιος της ενορίας του. Αυτή ακριβώς η ενοριακή δουλεία είναι που αποδυναμώθηκε, μόλις το 1795, με τη νομοθεσία του Speenhamland, η οποία επιδοτούσε την παραμονή του εργάτη στον τόπο του. Αν η τελευταία δεν είχε εφαρμοστεί, τότε η ραγδαία εκβιομηχάνιση στα αστικά κέντρα θα είχε οδηγήσει φυσιολογικά στη δημιουργία ενός ακόμη μεγαλύτερου κύματος εσωτερικής οικονομικής μετανάστευσης, μιας και δεν θα υπήρχε η προαναφερθείσα επιδότηση. Ταυτόχρονα, στον πυρήνα της φιλοσοφίας της, η επιδοματική πολιτική του Speenhamland αναπαρήγαγε την προσέγγιση της κοινωνίας από τους Στιούαρτ και τους Τυδώρ, δηλαδή έναν πατερναλισμό στην οργάνωση της εργασίας.

Στις 6/5/1795 λοιπόν, σε μια περίοδο μεγάλης κοινωνικής κρίσης, η δικαστική αρχή του Berkshire σε μια συνεδρίαση της στο Speenhamland, κοντά στο Newbury, αποφάσισε να διασφαλίσει ένα ελάχιστο εισόδημα για τους φτωχούς ανεξάρτητα από το πόσα χρήματα κέρδιζαν. Στην αρχή της εφαρμογής του, κανένα μέτρο δεν υπήρξε δημοφιλέστερο. Ακόμα και οι γονείς έπαψαν να είναι οικονομικά οι κύρια υπεύθυνοι

για την ανατροφή των παιδιών τους, μιας και κάθε φτωχός Άγγλος δικαιούνταν επιδότησης, ασχέτως ηλικίας και φύλου. Πριν το διάταγμα αυτό, η οργάνωση της εργασίας στην Αγγλία βασιζόταν στο νόμο για την κοινωνική πρόνοια του 1536-1601 και στον νόμο περί τεχνιτών του 1563. Ο πρώτος αφορούσε τους ανέργους και ο δεύτερος τους εργαζόμενους. Στον τελευταίο είχε προστεθεί και ο νόμος περί εγκατάστασης του 1662, ο οποίος περιόριζε στο ελάχιστο την κινητικότητα των ανθρώπων. Ο νόμος αυτός διαχώριζε τους φτωχούς σε δύο κατηγορίες. Σε ανίκανους για εργασία και σε ανέργους τους οποίους και ανάγκαζε να δουλέψουν υπό την αιγίδα της τοπικής ενορίας. Επρόκειτο συνεπώς για νόμο που ψηφίστηκε προκειμένου να εμποδίσει την εισροή του οποιουδήποτε στις πλουσιότερες ενορίες.

Από την άλλη, η βούληση των βιομηχανικών ελίτ ήταν να καταργηθούν αυτοί ακριβώς οι περιορισμοί, με εμφανή στόχο να σπρωχτούν οι πενόμενοι άνθρωποι στην αναδυόμενη βιομηχανία. Οι κοινωνίες όμως δεν είναι μηχανισμοί μιας κατεύθυνσης. Οι αντιθέσεις βιομηχάνων και τραπεζιτών από τη μια και γαιοκτημόνων και μικροπαραγωγών από την άλλη, το μέγεθος της αναστάτωσης που αυτές οι αντιθέσεις προκαλούσαν (τα χωριά απειλούνταν πια με ερήμωση), ο απόηχος και ο τρόμος από την τρίτη φάση της Γαλλικής Επανάστασης στην άλλη όχθη της Μάγχης, αλλά ίσως και το ζάρι της ιστορίας, όλα αυτά έφεραν την πολιτική του Spreehamland, η οποία λειτούργησε τελικά αντίρροπα προς τους πόθους των νέων ελίτ εμποδίζοντας την μαζική έξοδο προς τα αναδυόμενα βιομηχανικά κέντρα.

Κατ' ουσίαν η επιδοματική πολιτική του Spreehamland στήριζε την παραγωγή στα χωριά, επιδοτώντας γαιοκτήμονες αλλά και οικοτεχνίες. Εντούτοις αντί να αναπτύξει την τοπική παραγωγή, οδηγούσε στην υποβάθμισή της, μιας και οι πρώτοι μπορούσαν τώρα να μειώσουν τους μισθούς ξέροντας πως τη διαφορά θα την κάλυπτε το Κράτος, οι δε αυτοαπασχολούμενοι δεν ενδιαφέρονταν πια να βελτιώσουν τα εργαλεία και την εργασία τους. Έτσι, με τα χρόνια και παρά τις όποιες καλές προθέσεις του νομοθέτη, η παραγωγικότητα βούλιαξε⁴⁴. Οι κάτοικοι της υπαίθρου πρακτικά χρεοκόπησαν, ο αυτοσεβασμός τους καταρρακώθηκε, αφού δεν είχαν πια τη δυνατότητα να συντηρούνται από την εργασία τους, και παρέμεναν προσκολλημένοι στα επιδόματα και στα χωριά τους⁴⁵. Ως εκ τούτου, στα 1834 ήταν πια καθολικό το αίτημα για νέα νομοθετική αλλαγή, με αποτέλεσμα τελικά η αγγλική κοινωνία να πάει από το ένα άκρο στο άλλο. Ο Νέος Νόμος περί των Φτωχών (New

44. Polanyi, ό.π., σ. 79-80.

45. Στο ίδιο, σ. 92.

Poor Law) του 1834 προέκρινε απάνθρωπες μεθόδους αυτή τη φορά προκειμένου να εξαναγκάσει τους ανθρώπους να δουλέψουν στα εργοστάσια.

Στο σημείο αυτό ο Πολάνυι, πιάνοντας ξανά το νήμα από την αρχή, αναφέρει ότι στο τέλος του 18^{ου} αιώνα οι άνθρωποι παρακολουθούσαν με ανησυχία την αύξηση του αριθμού των φτωχών χωρίς να μπορούν καθόλου να κατανοήσουν τα αίτιά της. Στην ουσία επρόκειτο για το αποτέλεσμα αφενός της αύξησης του πληθυσμού και αφετέρου κοινωνικοοικονομικών διεργασιών που εξελίσσονταν την εποχή αυτή. Παρά την αύξηση της παραγωγής, των εμπορικών συναλλαγών, και της απασχόλησης, η σύνδεση της οικονομίας με τη διεθνή αγορά σε μια εποχή έντονων εμπορικών και οικονομικών διακυμάνσεων αποδιάρθρωσε πολύ γρήγορα τα αγροτικά επαγγέλματα, την οικοτεχνία, αλλά ακόμα και πολλές δουλειές της πόλης. Το αποτέλεσμα ήταν ο κόσμος της εργασίας να καταστεί ασταθής κι ανασφαλής, δεδομένου ότι εργοστάσια άνοιγαν και έκλειναν συνεχώς. Το γεγονός αυτό απέτρεπε τους ανθρώπους από το να φύγουν για πάντα από τον τόπο τους. Αντίθετα, έκανε όσους έμεναν άνεργοι από τα εργοστάσια που έκλειναν, να επιστρέφουν στα χωριά τους. Ως εκ τούτου, στις πόλεις οι μισθοί και η φτώχεια αυξάνονταν ταυτόχρονα, ακριβώς επειδή δεν υπήρχε μια οργανωμένη αγορά εργασίας που να αυξήσει την απασχόληση μειώνοντας τους μισθούς. Η διατήρηση της υψηλότερης μισθοδοσίας στις πόλεις οδηγούσε στην παρακάτω αντιφατική πραγματικότητα τα χωριά, που ήταν τελικά αυτά που πλήρωναν το κόστος της ανεργίας: από τη μια έβλεπαν τους απολυμένους κι άνεργους συντοπίτες τους να επιστρέφουν σε αυτά, τη στιγμή ακριβώς που από την άλλη ακόμη περισσότεροι έφευγαν προς τις πόλεις σε αναζήτηση ενός εργασιακού μέλλοντος ή και υψηλότερων απολαβών. Έτσι διαγραφόταν καθαρά ο κίνδυνος τα χωριά να χάσουν τον πληθυσμό τους, δεδομένου ότι η τοπική παραγωγή δεν μπορούσε να ανταγωνιστεί τα μεροκάματα των πόλεων.

Σύμφωνα λοιπόν με τον Πολάνυι, το γεγονός ότι στα τέλη του 19^{ου} αιώνα η ύπαιθρος απειλούνταν πια με οικονομική και κοινωνική αποσύνθεση ήταν αυτό που έκανε τους δικαστές να αποφασίσουν την επιδοματική πολιτική, ως ένα μέτρο που θα απέτρεπε τη μείωση του πληθυσμού, θα αποτελούσε αντίβαρο στους αυξανόμενους μισθούς των πόλεων και θα επέτρεπε τελικά στους κατοίκους των χωριών να επιβιώσουν χωρίς να επιβαρυνθούν υπέρμετρα οι ντόπιοι κτηματίες. Όπως όμως σημειώσαμε, αυτή η ρύθμιση τελικά μετακύλησε το βάρος στους μικρούς ντόπιους παραγωγούς, οι οποίοι ουσιαστικά κατέληξαν να επιδοτούν τους μεγαλοκτηματίες. Οι φτωχοί, ικανοί για δουλειά και μη, έγιναν ένα αξεδιάλυτο κουβάρι και αυτό μακροπρόθεσμα έφερε την καταστροφή. Τελικά η αστικοποίηση υπήρξε αμετάκλητη.

Οι βασικές προσεγγίσεις της εποχής για την αντιμετώπιση της φτώχειας

Η κριτική στην εφαρμογή της επιδοματικής πολιτικής ως προθάλαμος για τον νέο ρόλο των Workhouses

Στις 6 Μαΐου του 1795 στην απόφαση του δικαστηρίου στο Speenhamland συναντήθηκαν, για πρώτη ίσως φορά, όλα τα ρεύματα του παλιού και του νέου κόσμου, ανεξάρτητα από το αν οι δικαστές είχαν ή όχι συνείδηση των επιπτώσεων που θα επέφερε η απόφασή τους.

Ωστόσο καμιά απόφαση δεν μπορεί να ριζώσει μακροπρόθεσμα αν δεν διασταυρωθεί γόνιμα με τις επιδιώξεις, φανερές ή άδηλες, κάποιων από τους πρωταγωνιστές στο οικονομικό πεδίο. Πεποίθηση της εργασίας αυτής είναι ότι στα χρόνια που εξετάζουμε η μακρά περίοδος συμβιβασμού μεταξύ των κυρίαρχων τάξεων στην Βρετανία έφτανε στο τέλος της. Μπορεί τους δύο προηγούμενους αιώνες να διαμορφώθηκε ένας ευρύς χώρος σύνθεσης μεταξύ τους, ιδιαίτερα στο επίπεδο των δευτερότοκων γόνων που απάρτιζαν επί το πλείστον τα gentry, μπορεί οι ίδιες οικογένειες να είχαν μέλη τους και στους δύο πόλους των κυρίαρχων ελίτ της χώρας, αλλά στο τέλος του 18^{ου} αιώνα ήταν πλέον σαφές ότι τα προνόμια, τουλάχιστον εκείνα της ανώτερης ευγένειας, ήταν πλέον εμπόδιο στις επιδιώξεις και τα συμφέροντα του κόσμου της μηχανής.

Γι' αυτό και οι νόμοι και οι περιφερειακές αποφάσεις που έδεναν τους ανθρώπους στον τόπο τους αποτελούσαν πλέον τροχοπέδη. Η μετανάστευση προς τα νέα βιομηχανικά κέντρα έπρεπε να ενταθεί ώστε να δημιουργηθεί ένας ακόμα φθηνότερος εφεδρικός στρατός εργασίας. Από την άλλη, οι ανώτεροι ευγενείς έβλεπαν τον κόσμο τους να καταρρέει με ρυθμούς πρωτόγνωρους. Δεν απειλούνταν απλά τα προνόμιά τους. Οι ίδιοι οι φυσικοί πόροι τους οποίους έλεγχαν επί αιώνες απειλούνταν με υπερεξάντληση κι οι επαρχίες τους κινδύνευαν να αδειάσουν από τον πληθυσμό τους, τον οποίο μαγνήτιζαν τα νέα αστικά κέντρα, όπως το Μάντσεστερ.

Οι ίδιες λοιπόν οι εξελίξεις στο οικονομικό πεδίο είχαν ήδη διαμορφώσει τους όρους της μεγάλης σύγκρουσης που επρόκειτο να ακολουθήσει και οι δύο πλευρές ηθελημένα ή άδηλα προετοίμαζαν τα όπλα τους. Οι ανώτεροι ευγενείς προσπάθησαν να διατηρήσουν τον έλεγχο των περιοχών τους χρησιμοποιώντας με έναν εντελώς

στρεβλό τρόπο την κοινοτική παράδοση των επιδομάτων, ενώ η ανερχόμενη αστική τάξη είχε καταφέρει να συμβιβάσει τις επιδιώξεις της με την νέα ηθική, έχοντας συμμάχους τις παλιές και νέες ιδέες της Πολιτικής Οικονομίας, που είχαν ήδη αποδείξει τη χρησιμότητά τους στο οικονομικό πεδίο και αντλούσαν από την νευτώνεια παράδοση των Ισορροπιών, που εκείνη την εποχή κανένας δεν διανοείτο να αμφισβητήσει. Η καθολική λοιπόν επικράτηση των συμφερόντων της βιομηχανίας που ακολούθησε τη μεταρρύθμιση της δεκαετίας του 1830, βασίστηκε στην ίδια την παρακμή της επιδοματικής πολιτικής και την αδυναμία της να δώσει απαντήσεις εντός του πλαισίου της πρώτης βαθιάς κρίσης του συστήματος που κορυφώθηκε εκείνα τα χρόνια και τις παλιές και νέες ιδέες που προοδευτικά είχαν καταστεί κυρίαρχες. Όμως σε καμιά περίπτωση η επικράτηση και η διατήρησή τους δεν μπορούν να εξηγηθούν χωρίς το ειδικό βάρος της κρατικής παρέμβασης. Μέρος αυτής, και μάλιστα ίσως το πιο σημαντικό της κομμάτι, αποτέλεσαν και οι προβλέψεις του Νέου Νόμου περί των Φτωχών (New Poor Law) για την κατάργηση της εξωτερικής βοήθειας και το περίφημο πείραμα των Workhouses.

Στο κοινωνικό-πολιτικό πεδίο, ήδη από το 1660 οι Κουάκεροι οργάνωναν τη δική τους βοήθεια στους φτωχούς των κοινοτήτων τους. Το 1688 ο John Bellers πρότεινε να συστηματοποιηθούν αυτές οι προσπάθειες μέσα από την οργάνωσή τους με τη μορφή συνεταιρισμού. Πάνω σε αυτές ακριβώς τις απόψεις και την παράδοση είναι που τώρα, στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, θα πατήσουν οι ωφελιμιστές στην προσπάθειά τους να εξάγουν κέρδος από το ίδιο το πρόβλημα. Στην ιδεολογική και πολιτική γραμμή του Locke, που είχε ζητήσει να εργάζονται οι φτωχοί για λογαριασμό των πλουσίων, ο Jeremy Bentham προσάρμοσε το γνωστό σχέδιο Panopticon τοποθετώντας στη θέση των καταδίκων τους φτωχούς, τους οποίους σκόπευε να χρησιμοποιήσει στην παραγωγή και επεξεργασία βιομηχανικής ξυλείας. Στην θέση την ατμομηχανής που είχε εφεύρει ο αδερφός του Samuel Bentham, εξέχων μηχανικός, ο Jeremy είχε στόχο να εκμεταλλευτεί τη δωρεάν εργασία των συνανθρώπων του⁴⁶.

Έτσι, ο Bentham αντιτέθηκε στο σχέδιο του William Pitt για τη μεταρρύθμιση της κοινωνικής πρόνοιας. Στη θέση του πρότεινε, το 1797, τη δημιουργία μιας ανώνυμης εταιρείας, το μετοχικό κεφάλαιο της οποίας θα αποτελούνταν από μετοχές με δικαίωμα ψήφου. Η έδρα της θα ήταν στο Λονδίνο και η εταιρεία θα ανήγειρε σε όλο

46 Polanyi, ό.π., σ. 104-105.

τον Νότο της χώρας πενταόροφες οικοδομές χωρισμένες σε τομείς δραστηριότητας, οι οποίες θα μπορούσαν να φιλοξενούν μέχρι 5.000 τροφίμους η κάθε μία⁴⁷.

Και το πνευματικό κλίμα της εποχής φανέρωνε την ίδια υποβόσκουσα σύγκρουση. Από τα 1786 είχε ήδη δημοσιευτεί η διατριβή του Joseph Townsend για τον νόμο περί της φτώχειας, όπου ο συγγραφέας υποστήριζε την αυτό-ρυθμιστική δύναμη της αγοράς. Είναι μάλιστα πολύ πιθανό τα συμπεράσματά του να επηρέασαν τις κρατικές επιτροπές που συστήθηκαν για να μελετήσουν τις παρενέργειες των κοινοτικών παρεμβάσεων. Όπως χαρακτηριστικά σημείωνε «Η πείνα θα κάνει τους ανθρώπους να υποταχθούν και να εργαστούν. Αφήστε τους να πεινάσουν. Το Κράτος πρέπει να παρεμβαίνει ελάχιστα κι απλώς να διασφαλίζει την ιδιωτική περιουσία από τις καταπατήσεις και η πείνα θα κάνει τα υπόλοιπα». Στο ίδιο πνεύμα κινήθηκε την ίδια εποχή και η γνωστή μελέτη του Thomas Robert Malthus για την εξέλιξη του πληθυσμού. Ζώντας σε μια εποχή κατά την οποία ο πληθυσμός τριπλασιαζόταν, ο Malthus έβλεπε αυτή την εξέλιξη ως απειλή για την κοινωνική και οικονομική σταθερότητα. Στο έργο του λοιπόν υποστήριξε ότι ο πληθυσμός αυξανόταν με γεωμετρική πρόοδο ενώ η παραγωγή τροφίμων με αριθμητικό τρόπο, συνεπώς στο εγγύς μέλλον οι τροφές θα αποδεικνύονταν ανεπαρκείς για να θρέψουν τους ανθρώπους. Ως εκ τούτου κάθε παρέμβαση, κάθε κρατική ή κοινοτική βοήθεια στους φτωχούς, θα έφερνε τελικά το αντίθετο αποτέλεσμα από τις επιδιώξεις των εμπνευστών της. Θα εμπόδιζε την ισορροπία της προσφοράς και της ζήτησης και κυρίως θα προστάτευε τους πληθυσμούς από τις ανεύθυνες αποφάσεις τους. Η όποια βοήθεια θα οδηγούσε στην αύξηση της γεννητικότητας και τελικά οι πληθυσμοί θα οδηγούνταν σε χειρότερη φτώχεια.

Αν θεωρήσουμε το έργο του Locke, όπως αναγνώστηκε την εποχή που μας ενδιαφέρει, και ειδικά την επιλογή του να εντάξει την απόλυτη ιδιοκτησία στα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα, ως δηλωτικό του συμβιβασμού και της σύνθεσης του κόσμου των αστών και των εμπόρων με τις παραδοσιακές ελίτ των γαιοκτημόνων της υπαίθρου, οι προσεγγίσεις του Ricardo, φυσικού ηγέτη της αστικής τάξης της εποχής του, σηματοδοτούν τη νέα σύγκρουση που έμελλε να ακολουθήσει. Όπως σημειώσαμε, κατά τον Ricardo η αξία κάθε προϊόντος είναι το σύνολο της αφηρημένης εργασίας που αυτό περιέχει, με αποτέλεσμα αυτή να μειωθεί κατακόρυφα μετά την εισαγωγή της μηχανής και τη νέα ορθολογική οργάνωση των εργοστασίων. Όμως με τον τρόπο αυτόν συμπάρεσυρε και το ποσοστό του κέρδους,

⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 106.

επειδή οι αμοιβές των ανθρώπων δεν ήταν δυνατόν να πέσουν κάτω από το κατώτερο επίπεδο επιβίωσης. Ταυτόχρονα, η χρησιμοποίηση λιγότερο αποδοτικών γαιών και η μονοπωλιακή κατοχή του εδάφους από την παλιά αριστοκρατία δεν άφηναν να μειωθούν όσο θα έπρεπε οι τιμές των τροφίμων με τα οποία τροφοδοτούνταν οι πόλεις, με αποτέλεσμα τη μείωση των πραγματικών μισθών των εργαζόμενων στα εργοστάσια των πόλεων. Συν τοις άλλοις, ο άνθρακας, που αποτελούσε το κύριο καύσιμο της νέας εποχής, και οι βασικές πρώτες ύλες εξορύσσονταν στα εδάφη που κατείχαν μονοπωλιακά οι παλιές ελίτ. Ο Ricardo δηλαδή έδειχνε τις παλιές ελίτ ως κύρια υπεύθυνες της κρίσης που διέβλεπε να πλησιάζει.

Την ίδια εποχή στο αγγλικό κοινοβούλιο, όταν ο William Pitt πρότεινε να γίνει έρευνα με αντικείμενο την υψηλή τιμή του ψωμιού, ο Charles James Fox ζήτησε να επεκταθεί αυτή και στο θέμα των κατώτερων μισθών. Τόνισε μάλιστα την αδυναμία των τελευταίων να καλύψουν το αυξανόμενο κόστος διαβίωσης, αλλά αντί για τη νομοθετική κατοχύρωση κάποιου συστήματος προστασίας τους, άφηνε τη σχετική πρωτοβουλία στην ευχέρεια των εργοδοτών⁴⁸. Την ίδια εποχή, το πολιτικό σύστημα της Ιρλανδίας φαίνεται πως σκεπτόταν να εφαρμόσει ακόμα και τη μείωση της περιεκτικότητας του ψωμιού σε σιτάρι, όπως κατήγγειλε ο Ιρλανδός δραματουργός Richard Brinsley Sheridan, που υποστήριξε ότι μοναδική λύση ήταν η αύξηση των μισθών. Ιδιαίτερα εντυπωσιακό είναι πως ο William Wilberforce, διάσημος εκείνη την εποχή για τις ανησυχίες του σχετικά με την κατάσταση των μαύρων σκλάβων στις Δυτικές Ινδίες, συμφώνησε με την παρέμβαση στην περιεκτικότητα του ψωμιού σε σιτάρι, αλλά όχι με την πρόταση για αύξηση των μισθών⁴⁹.

Πέρα από τον περί οικονομίας στοχασμό, στο πεδίο της τρέχουσας κοινωνικής και πολιτικής πρακτικής, η επιδοματική πολιτική συνάντησε αντιδράσεις σχεδόν από την πρώτη στιγμή της εφαρμογής της, ως πρακτική που δεν μπορούσε να βοηθήσει *ουσιαστικά* τα κατώτερα στρώματα. Ο Patrick Colquhoun έγραψε ότι στην πραγματικότητα η φτώχεια παράγει τον πλούτο και την ευγένεια. Σημείωνε πως παρόλο που ο ίδιος ήταν αντίθετος στο σύστημα των επιδοτήσεων, αποδεχόταν ότι έπρεπε να γίνει μια έρευνα για να εξακριβωθεί ό λόγος εξαιτίας του οποίου οι μισθοί δεν ανέβαιναν στην γεωργία, τη στιγμή που από την αύξηση της παραγωγής του γεωργικού τομέα στα 1800-1801, αύξηση της τάξης των 40 εκατομμυρίων λιρών, οι

48. Milton D. Speizman, Speenhamland: an experiment in guaranteed income, *Social Service Review* 40 (1966), σ. 46.

49. Στο ίδιο, σ. 46-47.

αγερργάτες δεν έλαβαν κανένα ουσιαστικό μερίδιο⁵⁰. Ένας άλλος σύγχρονος των γεγονότων, ο William Cobbett, πρόεδρος κάποιας από τις επιτροπές που είχαν συστηθεί, ανέφερε ότι ακόμα και με τα επιδόματα που ελάμβαναν οι δικαιούχοι εξακολουθούσαν να ζουν σε συνθήκες διαβίωσης παρόμοιες με εκείνες των γουρουνιών, την ώρα που η γη εξακολουθούσε να παράγει και θα μπορούσε να τους θρέψει. Στην ερευνά του εντόπισε στην περιοχή του Essex κάποιον του οποίου το σύνολο του μισθού μαζί με τα επιδόματα ήταν μόλις επτά πένες για τον ίδιο και άλλες έξι για τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειάς του, τα οποία αρκούσαν για ¼ της ουγκιάς ψωμί για κάθε μέλος της. Η διατροφή αυτή ήταν χειρότερη ακόμα και από την αντίστοιχη των φυλακισμένων, οι οποίοι μπορούσαν τουλάχιστον να τρώνε και κρέας και επιπλέον εξασφάλιζαν λόγω της θέσης τους κάποια ρούχα και ένα κατάλυμα. Στο βόρειο Hampshire, σύμφωνα πάντα με τον Cobbett, τα πράγματα ήταν ακόμα χειρότερα. Ενώ μια πενταμελής οικογένεια χρειαζόταν τουλάχιστον 62 λίρες και 8 πένες τον χρόνο, η ενορία τους έδινε μόλις 23 μαζί με τα κλινοσκεπάσματα, τα καύσιμα και τα ρούχα. Το 1817 μια μόνιμη επιτροπή που είχε σχηματιστεί με εντολή της Βουλής των Λόρδων, όπως και μια άλλη με παρόμοιο αντικείμενο προερχόμενη από τη Βουλή των Κοινοτήτων, επεσήμαιναν ότι το άθροισμα μισθών και επιδομάτων εξασφάλιζε μόλις τα κατώτατα όρια της επιβίωσης, συνεπώς οι εργάτες δεν είχαν κανένα πραγματικό κίνητρο για να δουλέψουν, αφού δεν μπορούσαν να εξασφαλίσουν ούτε καν τα στοιχειώδη μέσα για να ζήσουν από τον μισθό τους⁵¹.

Μέσα στο συγκεκριμένο κοινωνικό, οικονομικό και πνευματικό κλίμα, τέσσερις δεκαετίες μετά την εισαγωγή της, φαίνεται ότι η επιδοματική πολιτική δύσκολα πλέον έβρισκε υποστηρικτές, ακόμα και ανάμεσα στους ηγέτες των Χαρτιστών. Ακολούθησε ο ολοκληρωτικός θρίαμβος των αστών, που ταυτόχρονα υπήρξε και γενέθλια πράξη της εργατικής τάξης. Βασίστηκε στην ενεργή παρέμβαση του Κράτους και εκφράστηκε κυρίως με τους νόμους της κοινοβουλευτικής μεταρρύθμισης του 1832 (Great Reform Act), σύμφωνα με την οποία εκλογικό δικαίωμα θα είχαν μόνο όσοι η αξία της περιουσίας τους ξεπερνούσε τις 10 λίρες, ποσό σημαντικό για την εποχή που στην ουσία απέκλειε από την πολιτική εκπροσώπηση τη μεγάλη μάζα των απόρων και των φτωχών εργατών, αλλά και με την τροπολογία στον Νέο Νόμο για τους Φτωχούς του 1834 (Poor Law Amendment Act).

Η κοινοβουλευτική μεταρρύθμιση του 1832 χαρακτηρίζεται από τον Πολάνυι ως μια «ειρηνική επανάσταση». Με τη δε τροπολογία του 1834, χάρη στην ανάκληση των

50. Milton D. Speizman, Ό.π., σ. 47.

51. Στο ίδιο, σ. 49.

προβλέψεων που αφορούσαν την κοινωνική πρόνοια, στην ουσία τροποποιήθηκε η κοινωνική διαστρωμάτωση της χώρας. Πλέον καταργήθηκε η γενική κατηγορία των «τίμιων ή εργαζόμενων φτωχών» και οι φτωχοί χωρίστηκαν σε δύο νέες κατηγορίες. Από τη μια οι «φύσει ανήμποροι», των οποίων η θέση ήταν στα πτωχοκομεία, όπου οι συνθήκες πλέον ήταν απίστευτα σκληρές και από την άλλη οι «ανεξάρτητοι εργάτες» που θα έπρεπε να καταφέρνουν να κερδίζουν μόνοι το ψωμί τους με καθημερινή σκληρή εργασία. Αυτές όμως οι ρυθμίσεις στο μέσο της δεκαετίας του 1830, όταν η πρώτη αληθινά δομική κρίση ταρακουνούσε τα θεμέλια της νέας οικονομίας, συνεπάγονταν ένα τρομακτικό κόστος για τους εργαζόμενους και τους ανέργους. Χωρίς καμιά ουσιαστική πρόβλεψη κοινωνικής προστασίας, πρώτα οι άνεργοι που διαρκώς αυξάνονταν και έπειτα οι εργάτες και οι τεχνίτες βρέθηκαν στο στόμιο της πιο μεγάλης δίνης. Μια νέα λοιπόν κατηγορία ανθρώπων δημιουργήθηκε με τις νέες ρυθμίσεις, αυτή των ανέργων πλην όμως φύσει δυνάμενων να εργαστούν, οι οποίοι πλέον θα έπρεπε, σπρωγμένοι από την πείνα, να προσφέρουν φτηνή εργασία μέσα στις συνθήκες που περιγράψαμε παραπάνω, αλλιώς υποχρεώνονταν να ζήσουν μέσα στο φριχτό πια περιβάλλον των πτωχοκομείων.

Σε αυτό το νέο πλαίσιο της απόγνωσης, το κίνημα των Χαριστών διαδέχτηκε τους Λουδίτες, οι οποίοι είχαν ήδη νιώσει για τα καλά στο πετσί τους πως ο Μεγάλος Μετασχηματισμός χωρίς την ενεργή στήριξη του Κράτους ήταν κενό γράμμα. Οι Χαριστές δίνοντας στο αίτημα για καθολικό δικαίωμα ψήφου ένα περιεχόμενο που έμοιαζε μάλλον αμεσοδημοκρατικό⁵², απαίτησαν να ενταχθούν και πάλι οι απόκληροι στο σύστημα. Από την πλευρά του το τελευταίο είδε σε αυτά τα αιτήματα μια δύναμη απειλή περισσότερο κατά της βιομηχανικής ιδιοκτησίας και όχι κατά εκείνης των παραδοσιακών ευγενών⁵³.

Όμως η διαμάχη για την κοινωνική πρόνοια είχε την αντανάκλασή της και στο επίπεδο της τρέχουσας προσφοράς χρήματος. Γύρω στα 1800 κορυφώθηκε η διαμάχη ανάμεσα στους Bentham και Ricardo από τη μία και στους Robert Owen και Thomas Atwood (ο τραπεζίτης των Χαριστών) από την άλλη. Οι πρώτοι, διαβλέποντας στην ανταλλαξιμότητα του χρήματος και στην αξιοπιστία του στις διαμορφούμενες διεθνείς αγορές, υποστήριζαν την ύπαρξη σταθερής σχέσης της λίρας με τον χρυσό. Οι δεύτεροι, ως υπέρμαχοι του κοινωνικού περιεχομένου της

⁵² Η ερμηνεία είναι δική μας, παρόλο που οι ίδιοι μιλούσαν για εκλογή αντιπροσώπων. Είναι νομίζουμε ιδιαίτερα δύσκολο να καταλάβει ο σημερινός παρατηρητής την ερμηνεία που έδιναν οι ίδιοι στα έξι σημεία τους.

⁵³ Polanyi, ό. π., σ. 215-216.

αγοράς και της παρεμβατικής πολιτικής, πρέσβευαν ότι το Κράτος έπρεπε να μπορεί να αυξάνει κατά το δοκούν την προσφορά χρήματος. Ασφαλώς και το βάθος της κρίσης που ακολούθησε στις επόμενες δεκαετίες δεν μπορεί να αποδοθεί στην μείωση της προσφοράς χρήματος, εντούτοις η στενότητα της χρηματοδότησης σίγουρα θα έπαιξε το ρόλο της⁵⁴.

Αναμφίβολα, το κίνημα των Χαρτιστών δεν υπήρξε ενιαίο και ίσως σήμερα τα έξι σημεία της χάρτας του να φαντάζουν μετριοπαθή. Αλλά δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι εκείνη την εποχή η άρνηση του δικαιώματος της ψήφου στους εργάτες αποτελούσε κατ' ουσίαν άγραφο άρθρο του συντάγματος. Οι ηγέτες τους λοιπόν χλευάστηκαν, διώχθηκαν, φυλακίστηκαν και τελικά το κίνημα τους κατέρρευσε.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ - Τα ιδρύματα

Η κορύφωση του δράματος

Μέσα λοιπόν σε μια νέα δύσκολη πραγματικότητα, η έκθεση της Επιτροπής του 1834 (βλ. παραπάνω, σ. 19) απέδιδε την κρίση, σύμφωνα με την Margaret A. Crowther, σε δομικές αιτίες του συστήματος, αλλά ταυτόχρονα περιείχε σοβαρές αιχμές εναντίον αυτών που θεωρούσε ως τεμπέληδες, κακοποιούς, ταραχοποιούς, δηλαδή τους αρτιμελείς φτωχούς. Στην ουσία, όπως υποστηρίζει η Crowther, η έκθεση ήταν μια μορφή πολεμικής εναντίον των παλιότερων πρακτικών της επιδοματικής πολιτικής. Πιο συγκεκριμένα, η επιχειρηματολογία της έκθεσης στηρίζονταν σε δύο βασικούς πυλώνες. Από τη μια, σε θεωρητικό επίπεδο υιοθετούσε πλήρως θέσεις όπως αυτές του Smith και του Bentham, οι οποίοι πίστευαν ότι το νέο οικονομικό μοντέλο ήταν σε θέση να εξασφαλίσει ένα ικανοποιητικό βιοτικό επίπεδο για το σύνολο της εργατικής τάξης, καθώς και προσεγγίσεις όπως αυτή του Edwin Chadwick, ο οποίος περιέγραφε ως ικανοποιητική την κατάσταση στην οποία βρίσκονταν οι εργατικές οικογένειες στο Cookham. Επρόκειτο για μια ενορία που εθεωρείτο πρότυπο στην εποχή της, επειδή είχε αφήσει τους μισθούς να πέσουν σε χαμηλά επίπεδα για τους ικανούς εργάτες, έχοντας ως απώτερο στόχο την αύξηση της απασχόλησης επειδή ακριβώς οι άνθρωποι θα αναγκάζονταν να μεταναστεύσουν μαζικά στις πόλεις και να δεχτούν οποιαδήποτε δουλειά με χαμηλό μισθό. Από την άλλη, σε πρακτικό επίπεδο, τα πορίσματα της έκθεσης της Επιτροπής του 1834 στηρίχτηκαν σε επιτόπια έρευνα

54. Στο ίδιο, σ. 135-138, 215-216. Βλ. επίσης Fred Block και Margaret Somers, *In the shadow of Speenhamland. Social Policy and the Old Poor Law*, *Politics and Society*, 31.2 (2003), σ. 309.

και επεξεργασία των απαντήσεων των τοπικών αξιωματούχων των ενοριών σε σχετικά ερωτηματολόγια. Ακριβώς στο σημείο αυτό η Crowther επισημαίνει αφενός την αδυναμία των επιτρόπων να επεξεργαστούν στατιστικά τα διαθέσιμα στοιχεία, καθώς ήταν εμφανώς επηρεασμένοι από μαλθουσιανές λογικές, και αφετέρου το γεγονός ότι μόλις το 10% των ενοριών είχε στην πραγματικότητα απαντήσει σε αυτά⁵⁵.

Το πείραμα των Workhouses

Αναμφίβολα η λειτουργία των Workhouses μετά τα μέσα του 1830 έχει συνδεθεί στη συλλογική μνήμη της εργατικής τάξης με απίστευτα σκληρές εικόνες, αφηγήσεις, σχόλια, πολεμική κ.λπ.. Σήμερα η σχετική κουβέντα έχει ανοίξει και πάλι. Ασφαλώς κανείς δεν αμφιβάλλει για τη σκληρότητα των συνθηκών που αντιμετώπισαν οι τρόφιμοι αυτών των ιδρυμάτων. Όμως μήπως οι εργατικές οικογένειες ή πολύ περισσότερο εκείνες των απόρων ζούσαν σε καλύτερες συνθήκες; Είχαν καλύτερες κατοικίες ή καλύτερη διατροφή; Μήπως η αποτρεπτική λειτουργία των Workhouses είχε να κάνει κυρίως με τη ντροπή που ένιωθαν οι τρόφιμοι τους και τον χαρακτηρισμό τους ως αποτυχημένων σε μια κοινωνία η οποία εξιδανίκευε το χρήμα και τη σκληρή δουλειά; Μήπως η ύπαρξή τους απειλούσε την ατομική και συλλογική αξιοπρέπεια της εργατικής τάξης σε μια εποχή που στα σχολεία οι δάσκαλοι μιλούσαν και εξιδανίκευαν την οικογενειακή ζωή, την εκτέλεση του καθήκοντος και τα πνευματικά οφέλη της εργασίας; Αποτέλεσαν άραγε τα Workhouses την πρώτη οργανωμένη απόπειρα να οργανωθεί και να σχεδιαστεί κεντρικά κάτι που σήμερα θα ονομάζαμε «Κράτος πρόνοιας», τουλάχιστον όσον αφορά την περίθαλψη των μη ικανών προς εργασία φτωχών;

Στους νέους καιρούς που ακολούθησαν την κατάργηση ή κατ' άλλους τον περιορισμό της εξωτερικής επιδοματικής πολιτικής, κεντρική θέση κατέχει αυτό που σήμερα αποκαλούμε πείραμα των Workhouses. Μπορεί να μην διατυπώθηκε επίσημα σε κάποιον νόμο, αλλά καθόρισε, κατά την άποψη αυτής της εργασίας, τις εξελίξεις τουλάχιστον μέχρι τις μεταρρυθμίσεις των δεκαετιών του 1860 και 1870. Η λογική του ήταν εξαιρετικά απλή. Οι συνθήκες διαβίωσης και εργασίας στο εσωτερικό αυτών των ιδρυμάτων έπρεπε να είναι ελαφρώς χειρότερες από εκείνες των βιομηχανικών εργατών, ώστε οι άνθρωποι να προτιμούν να μεταναστεύσουν και να δουλέψουν στα

⁵⁵ M. A. Crowther (2016) σ. 16-33.

εργοστάσια παρά να περάσουν την πόρτα των Workhouses. Φυσικά στο σημείο αυτό προκύπτουν βασικά ερωτήματα. Τα παραπάνω μπορεί να ίσχυαν για την περίπτωση των ικανών προς εργασία φτωχών. Αλλά τι λόγο είχαν να είναι εξίσου σκληρά με όσους αποδεδειγμένα δεν μπορούσαν να εργαστούν, δηλαδή με τα μικρά παιδιά, τους γέρους, τους ανάπηρους, τις χήρες κ.λπ.; Μήπως η αντιμετώπιση αυτών των περιπτώσεων ήταν όντως διαφορετική; Για να εξετάσουμε αυτά τα ερωτήματα, θα επιχειρήσουμε μια σύντομη αναδρομή στη δομή και καθημερινή λειτουργία των Workhouses, έχοντας ως οδηγό τη σχετική βιβλιογραφία.

Οργανωτική δομή των Workhouses

Είναι, κατά την άποψή μας, κοινός τόπος ότι η οργάνωση ενός θεσμού είναι ενδεικτική σε μεγάλο βαθμό των παραδοχών που αφορούν τη λειτουργία του, αλλά και των σκοπών της ίδρυσης του. Αλλά εξίσου σημαντικές είναι και οι αλλαγές που οι άνθρωποι που αλληλεπιδρούν με αυτόν επιφέρουν, άσχετα αν πολλές φορές αυτές χρησιμοποιούνται για να κτιστεί μια νέου είδους εξουσιαστική σχέση. Για τον λόγο αυτό κρίναμε χρήσιμη μια σύντομη παρουσίαση της οργανωτικής δομής των Workhouses, αλλά και των καταστατικών αλλαγών που η αντίσταση των τροφίμων και η ευαισθησία του προσωπικού και των κοινοτήτων επέβαλαν σταδιακά σε αυτά. Πέρα από τις αναπόφευκτες διαφορές ανάμεσα στα Workhouses σε επίπεδο οργάνωσης, αρχιτεκτονικής, διατροφής και ανοχών από περιοχή σε περιοχή, η τυπική οργάνωση ενός τέτοιου ιδρύματος ήταν ιδιαίτερα πολυεπίπεδα ιεραρχημένη, οριζόμενη και επιβλεπόμενη σε τέσσερα επίπεδα. Πρώτον, σε εθνικό επίπεδο, τα ιδρύματα αυτά επέβλεπαν σώματα Επιθεωρητών (κατά σειρά, από το 1834-47 οι Poor Law Commissioners, το 1847-71 το Poor Law Board και την περίοδο 1871-1914 το Poor Law Government Board), όργανα τα οποία μεριμνούσαν για την εφαρμογή των σχετικών με τους φτωχούς νομοθετικών πράξεων του Κοινοβουλίου. Ενημέρωναν το Κοινοβούλιο με εκθέσεις που εξασφάλιζαν την κατά το δυνατόν ανατροφοδότηση της όλης διαδικασίας.

Σε δεύτερο επίπεδο, μια σειρά επιμέρους τοπικών ενώσεων στις γεωγραφικές έδρες του κάθε ιδρύματος (unions) επέβλεπε, σε συνεργασία με τους αρμόδιους επιτρόπους του στέμματος, μια σειρά θεμάτων από τη χρηματοδότηση των Workhouses έως τις αιτήσεις εισόδου σε αυτά, τις ιατρικές τους προμήθειες και τη θεραπεία των ασθενών τους, τις εκτός Workhouse μετακινήσεις τους. Όμως το μεγαλύτερο βάρος της λειτουργίας και εποπτείας των ιδρυμάτων έπεφτε σε μια τρίτη

ομάδα ιθυνόντων στο εσωτερικό του κάθε Workhouse. Στην κορυφή έστεκε ο Διευθυντής (Master), που καλούνταν να επιτηρεί τόσο τους τροφίμους όσο και τους ίδιους τους χώρους ανάπαυσης και εργασίας, να φροντίζει για τις όποιες προμήθειες, αλλά και να καταγράφει τις γεννήσεις και τους θανάτους. Δίπλα του η Προϊσταμένη (Matron), συνήθως η σύζυγός του, είχε την ευθύνη του γυναικείου πληθυσμού και την επίβλεψη του παιδικού. Ακολουθούσαν ο Εφημέριος (Chaplain), ο Δάσκαλος (School Master), ο Γιατρός (Medical officer), η Νοσοκόμα (Nurse), ο Θυρωρός (Porter), με καθήκοντα σχετικά με τους τίτλους τους, και ο Επιστάτης εξωτερικού έργου (Superintendent of Outdoor Labour), υπεύθυνος για τον επιμερισμό των εργασιών εκείνων που αφορούσαν τον μη μόνιμο πληθυσμό των ιδρυμάτων, ο οποίος δεν διαβιούσε σταθερά σε αυτά. Τέλος, στο επίπεδο της ενοριακής εποπτείας των Workhouses υπήρχε ένας Επιτηρητής, με αντικείμενο τη συλλογή και τη διαχείριση των τοπικών εισφορών.

Πολλές έρευνες συσχετίζουν τις κακές συνθήκες που αντιμετώπισαν οι τρόφιμοι με τον ανταγωνισμό μεταξύ του κέντρου και της περιφέρειας για τον έλεγχο των workhouses. Αλλά άποψη αυτής της εργασίας είναι ότι αν και αυτές οι απόψεις περιέχουν μια δόση αλήθειας ωστόσο δεν μπορούν να ερμηνεύσουν μιας τέτοιας έκτασης μεταρρύθμιση.

Το ζήτημα της διατροφής

Ένας από τους σημαντικότερους δείκτες των συνθηκών που βίωναν οι τρόφιμοι των Workhouses είναι χωρίς αμφιβολία το ζήτημα της ποιότητας και της ποσότητας της καθημερινής τους διατροφής. Ασφαλώς η εργασία αυτή κατανοεί πως μια τέτοια ανάλυση έχει σχετική αξία, αφού τα διατροφικά πρότυπα δεν είναι διαχρονικά σταθερά κι ούτε διαθέτουμε σήμερα τα απαραίτητα στοιχεία για τις θερμιδικές ανάγκες και το διαιτολόγιο των ανθρώπων της εποχής. Συνεπώς, για τον σκοπό που μας ενδιαφέρει, μόνο η σύγκριση της διατροφής των τροφίμων των ιδρυμάτων με εκείνη των φτωχότερων εργατών μπορεί να έχει χρησιμότητα.

Ο Ian Miller αναφέρει ότι στα 1835 η Επιτροπή του Νόμου περί Φτωχών (Poor Law Commission) εξέδωσε κατάλογο με διατροφικές οδηγίες οι οποίες αφορούσαν έξι ιδρύματα και σκοπό είχαν να χρησιμεύσουν ως οδηγός για τους τοπικούς επιτρόπους των Workhouses. Ο ίδιος πιστεύει ότι η κατεύθυνση τους είναι τέτοια ώστε να μην ενθαρρύνουν την είσοδο νέων ενοίκων. Η δε Anne Digby υποστηρίζει ότι στην πράξη τα πράγματα ήταν ακόμα χειρότερα, αφού ακόμα και αυτές οι

κεντρικές οδηγίες σπάνια εφαρμόζονταν στο σύνολό τους σε τοπικό επίπεδο⁵⁶. Ασφαλώς, την περίοδο της κρίσης στα μέσα της δεκαετίας του 1830, μπορεί εντός των ιδρυμάτων η διατροφή να ήταν κάποιες φορές καλύτερη από κείνη πολλών ανεξάρτητων φτωχών εργατών, αν σκεφτεί κανείς πως δεν βασιζόταν στο κριθάρι, αλλά στο σιτάρι, το οποίο είναι διατροφικά ανώτερο, τούτο όμως δεν αποτελούσε τον κανόνα. Από την άλλη, μπορεί η διατροφή εντός των ιδρυμάτων των πόλεων να φάνταζε καλύτερη από εκείνη των ανεξάρτητων εργατών της υπαίθρου, αλλά θα πρέπει να σκεφτούμε ότι οι άνθρωποι των πόλεων είχαν έτσι κι αλλιώς διαφορετικά διατροφικά πρότυπα, τα οποία περιλάμβαναν περισσότερο κρέας απ' όσο στην ύπαιθρο, όπως υποστηρίζει ο Ian Miller.

Οι άνθρωποι λοιπόν που διαβιούσαν εντός των ιδρυμάτων δεν σιτίζονταν σωστά. Μάλιστα οι ίδιοι οι τρόφιμοι ανησυχούσαν ότι σε περίπτωση που εγκατέλειπαν το Workhouse δεν θα είχαν τη δυνατότητα να επανέλθουν στη συνηθισμένη τους ζωή, επειδή ακριβώς είχαν βιώσει μια μακρά περίοδο υποσιτισμού. Μάλιστα το σχετικό θέμα έφτασε να συζητηθεί και στο Κοινοβούλιο, μετά τη σχετική αναφορά των επιτρόπων του Dudley, οι οποίοι παρατηρούσαν ότι άνθρωποι που είχαν ήδη εργαστεί σε ορυχεία και σιδηρόδρομους, δεν μπορούσαν πια να επανέλθουν σε τέτοιου είδους εργασία μετά την έξοδό τους από κάποιο Workhouse, ακριβώς επειδή ο οργανισμός τους ήταν πλέον εξασθενημένος⁵⁷.

Ο Miller υποστηρίζει πως η διατροφή εντός των ιδρυμάτων αυτών βελτιώθηκε αισθητά μετά το 1840, ακριβώς επειδή εκείνη την εποχή η ιατρική είχε πια καταφέρει να κερδίσει ένα ευρύ πεδίο παρεμβάσεων στην κοινωνία. Πιο συγκεκριμένα, η ιατρική της διατροφής είχε μπορέσει να καταλάβει κρίσιμο κοινωνικό χώρο ως αποτέλεσμα των εργασιών του Justus Von Liebig και της εκλαΐκευσής τους εκείνα τα χρόνια. Στα πλαίσια αυτά, ιατρικά περιοδικά όπως το *The Lancet* εξέφραζαν την οργή τους επειδή ναυτικοί ή στρατιωτικοί αποφάσιζαν για τέτοιου είδους θέματα και κατάφεραν να ταρακουνήσουν τους ανθρώπους της εποχής. Στα 1840 ο Σκωτσέζος γιατρός Andrew Combe υποστήριζε ότι όσα παιδιά μεγάλωναν σε Workhouse βρίσκονταν στην χειρότερη μοίρα από όλους τους Βρετανούς, επειδή, όπως έλεγε, η κακή τους διατροφή ευθυνόταν για τα ασταθή και αδύναμα σώματα, καθώς και για τα

⁵⁶ Ian Miller, Feeding in the Workhouse: The Institutional and ideological Function of food in Britain, 1834-1870, *Journal of British Studies* 2, Oct. 2013, The North American Conference on British, σ. 945-946.

⁵⁷ Ο.π., σ. 949-950.

διαλυμένα μυαλά που συναντούσε εκεί⁵⁸. Η παρέμβαση των γιατρών στο θέμα της διατροφής απέκτησε θεσμικό περιεχόμενο μετά το σοκ που ακολούθησε το σκάνδαλο του Andover το 1845. Σύμφωνα πάντα με τον Miller, προοδευτικά το γεγονός αυτό οδήγησε στην μετατροπή των ιδρυμάτων αυτών σε θεσμούς υγείας – πρόνοιας και ειδικά μετά το 1860 στην εκ βάθρων αλλαγή του τρόπου θέασης της φτώχειας στην βρετανική κοινωνία της εποχής. Σε αυτή τη μεταβολή συνέβαλαν και μια σειρά από σκληρούς χειμώνες, οι οποίοι επιδείνωσαν την ήδη άσχημη κατάσταση των βρετανικών πόλεων και κατέστησαν αναγκαία την πραγματοποίηση θεσμικών παρεμβάσεων⁵⁹.

Στο ίδιο περίπου πνεύμα και η Crowther ισχυρίζεται ότι η διατροφή είχε κεντρική σημασία στο σύστημα ανταμοιβής - τιμωρίας που εφήρμοζαν τα ιδρύματα αυτά. Μάλιστα, όπως αναφέρει, ο Edward Tufnell έγραφε το 1836 ότι ο σωστός χειρισμός της ποσότητας και ποιότητας της τροφής ήταν ένας κύριος παράγοντας που θα εμπόδιζε τους απόρους να εισέλθουν μαζικά στα ιδρύματα⁶⁰. Μέχρι και τις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η κεντρική αρχή επέμενε να εγκρίνει η ίδια τις επιμέρους δίαιτες, έχοντας αρχικά ως στόχο να παρεμβαίνει αν αυτές παραήταν γενναιόδωρες, αργότερα όμως για να προστατέψει την υγεία των τροφίμων από τις επεμβάσεις των τοπικών αξιωματούχων. Το 1849 δύο ιατρικοί επιθεωρητές σε έκθεσή τους διαπίστωναν μεγάλες αποκλίσεις στην ποιότητα και την ποσότητα των παιδικών γευμάτων στην περιοχή του Λονδίνου σε σχέση με τις κεντρικές οδηγίες. Μάλιστα το Rotherhithe, ένα από τα χειρότερα ιδρύματα της εποχής, έδινε μεν πολλά υγρά, αλλά όχι γάλα, έδινε ψωμί, τέσσερις ουγκιές τυρί, ένα τέταρτο του κιλού πατάτες, δεκαπέντε ουγκιές κρέας και 12 ουγκιές λίπος την εβδομάδα. Αντίθετα, στο St. George Hanover Square έδιναν στα παιδιά γάλα κάθε μέρα. Η δίαιτα διαφοροποιούνταν ανάλογα με την ηλικία και το φύλο, με τους πιο ικανούς να τρώνε τις πιο λιτές μερίδες. Το είδος και η σύνθεση των γευμάτων προσαρμόζονταν στις διαφορετικές τοπικές συνθήκες, π.χ. στις φτωχότερες περιοχές του Νότου έτρωγαν λιγότερο απ' όσο στις πλουσιότερες περιοχές του Βορρά, ενώ στο βορειοανατολικό Lancashire το καθημερινό δείπνο είχε πολύ συχνότερα ως βάση το κρέας και περιλάμβανε επίσης τσάι και καφέ. Συμπερασματικά λοιπόν η Crowther υποστηρίζει ότι, παρόλο που δύσκολα μπορεί να συγκρίνει κανείς τη διατροφή των φτωχότερων στρωμάτων μέσα και έξω από τα Workhouses, παρόλο που οι κεντρικές οδηγίες σπάνια τηρούνταν κατά γράμμα - π.χ. από τα πενήντα εφτά δείγματα γάλακτος που

⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 952.

⁵⁹ Ο.π., σ. 950-955.

⁶⁰ M. A. Crowther (2016) σ. 16-33.

εξετάσθηκαν, τα πενήντα πέντε βρέθηκαν αραιωμένα και ακατάλληλα για παιδιά, το βούτυρο ανθυγιεινό και μπερδεμένο με ζωικό λίπος από άλογα⁶¹, παρόλο που δεν μας είναι σήμερα γνωστά τα ακριβή συστατικά των γευμάτων του 19^{ου} αιώνα, εντούτοις μπορούμε να πούμε με σχετική ασφάλεια πως ο αποτρεπτικός ρόλος της διατροφής βασιζόταν περισσότερο στη μονοτονία παρά στην έλλειψη θερμίδων⁶² και πως τουλάχιστον οι γυναίκες και τα παιδιά αντιμετωπίζονταν εκεί με δικαιότερο τρόπο απ' όσο στις ίδιες τους τις οικογένειες.

Με αυτό το συμπέρασμα συμφωνεί και ο David Roberts στο άρθρο του με τίτλο “How Cruel was the Victorian Poor Law?”⁶³. Αντιρρήσεις για το παραπάνω συμπέρασμα βρίσκουμε στο άρθρο των Ruth Richardson και Brian Hurwitz, οι οποίοι αναφερόμενοι στο έργο του γιατρού Joseph Rogers υποστηρίζουν πως τουλάχιστον μέχρι τη μεταρρύθμιση της δεκαετίας του 1860, η διατροφή εντός των Workhouses ήταν άθλια και ειδικά για τις ανύπαντρες γυναίκες μπορεί να άγγιζε και το όριο της λιμοκτονίας⁶⁴.

Η αρχιτεκτονική των Workhouses

Σήμερα, μερικές δεκαετίες μετά τη δημοσίευση των εργασιών του Μισέλ Φουκώ, είναι πλέον κοινός τόπος μεταξύ των ερευνητών ότι ο σχεδιασμός του οικιστικού χώρου και των κτιρίων δεν είναι σε καμιά περίπτωση κοινωνικά ουδέτερος, αλλά αντίθετα υπακούει σε συγκεκριμένες λογικές ταξινόμησης και ελέγχου των διαφορετικών κατηγοριών του πληθυσμού. Συνεπώς, το ζήτημα του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού των Workhouses είναι ένα από τα θέματα που θα απασχολήσουν αυτή την εργασία.

Ο Peter Higginbotham αναφέρει σχετικά πως η αρχική πρόταση της Επιτροπής του Νέου Νόμου περί των Φτωχών ήταν να χωριστούν οι διαφορετικές κατηγορίες του πληθυσμού π.χ. γυναίκες, ικανοί φτωχοί, ηλικιωμένοι, άρρωστοι, παιδιά, σε διαφορετικά κτίρια. Επειδή όμως κάτι τέτοιο ήταν ιδιαίτερα δαπανηρό, επιλέχθηκε τελικά ο όποιος διαχωρισμός να πραγματοποιηθεί εντός του ίδιου συγκροτήματος. Ως αποτέλεσμα, χτίστηκαν εκατοντάδες νέα Workhouses και πολλά άλλα

⁶¹ Ο.π. σ. 215-217

⁶² Ο.π. σ 213-217.

⁶³ D. Roberts, “How Cruel was the Victorian Poor Law?”, *The Historical Journal*, 6.1, Cambridge University Press, 1963, σ. 106-107.

⁶⁴ R. Richardson and B. Hurwitz, Joseph Rogers and the Reform of Workhouse Medicine, *British Medical Journal*, Vol 299, No 6714, *BMJ*, Dec. 1989, σ. 1507-1510.

μετασκευάστηκαν για να ανταποκριθούν στις νέες απαιτήσεις. Το πρώτο από αυτά κατασκευάστηκε στο Abingdon το 1835⁶⁵.

Στο ίδιο πνεύμα κινείται και η άποψη της Charlotte Newman στο άρθρο της με τίτλο "To Punish or Protect: The New Poor Law and the English Workhouse". Πιο συγκεκριμένα, αναφέρει ότι ο Νέος Νόμος περί των Φτωχών υπήρξε ίσως το πιο ριζοσπαστικό κομμάτι της Βικτωριανής νομοθεσίας και εξέφρασε τις αξίες μιας κοινωνίας που πλέον αντιμετώπιζε τη φτώχεια ως αδράνεια. Η νομοθετική αυτή παρέμβαση είχε κατά την άποψή της ως στόχο να καταστήσει τη ζωή εντός αυτών των ιδρυμάτων χειρότερη από εκείνη των φτωχότερων εργατών προκειμένου να πετύχει την αποτροπή της ένταξής τους στο σύστημα των επιδοτήσεων. Το πλέον ακραίο παράδειγμα αυτής της τακτικής υπήρξε το σκάνδαλο του Andover.

Η Newman παρουσιάζει με συντομία τις εργασίες της Royal Commission of the Historic Monuments of England, η οποία μελέτησε τους τρόπους με τους οποίους τα υλικά, ο τρόπος δόμησης και η αρχιτεκτονική των κτιρίων επηρεάζουν τις ζωές των ανθρώπων. Η επιτροπή αυτή εξέτασε μεταξύ άλλων και τα Workhouses του West Yorkshire, όπως τα Skipton, Ripon, Great Ouseburn, Weatherby, Pateley Bridge, Wharfedale, Leeds, Bradford, North Bierley και το συμπέρασμά της ήταν ότι ο Νέος Νόμος περί των Φτωχών επέτρεψε την ανάπτυξη μιας νέας θεσμικής αρχιτεκτονικής, η οποία είχε στον πυρήνα της σαφείς ιδεολογικούς στόχους⁶⁶.

Πιο συγκεκριμένα, τα Workhouses έπρεπε να βρίσκονται αρκετά μακριά από τα κέντρα των πόλεων ώστε να τονίζουν με τον ίδιο τους τον όγκο πως οι τρόφιμοι τους βρίσκονταν πια στο περιθώριο της κοινωνικής ζωής, αλλά και ταυτόχρονα να επισημαίνουν την πτώση αυτών των ανθρώπων στα μάτια των συμπολιτών τους. Ακόμα πιο μακριά βρίσκονταν τα ιδρύματα του Skipton και του Pateley Bridge, μάλιστα είχαν κατασκευαστεί και με υψομετρική διαφορά από την πόλη ώστε να είναι από παντού ορατά και ταυτόχρονα να εμπνέουν το φόβο. Η περίπτωση του Ripon μπορεί να μην ακολουθούσε τον παραπάνω κανόνα, αλλά αυτό οφειλόταν στο γεγονός ότι χρησιμοποιήθηκε ένα προϋπάρχον κτίσμα που ήταν όμως εξίσου τρομακτικό, επειδή οι φτωχοί της πόλης λίγο πολύ ήξεραν τι συνέβαινε στο εσωτερικό του⁶⁷.

⁶⁵ P. Higginbotham, An introduction to the Workhouse, <http://www.Workhouses.org.uk/intro/>.

⁶⁶ S. Newman, To Punish or Protect: The New Poor Law and the English Workhouse, Springer Science + Business Media New York 2013, Published online: 10 December 2013, σ. 124.

⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 125.

Σύμφωνα πάντα με την ίδια μελέτη, οι διαφορετικές φάσεις-ερμηνείες του Νέου Νόμου περί των Φτωχών, αλλά και οι διαφορές των διαδοχικών φάσεων του οικονομικού κύκλου συνέβαλαν στη διαφορετική αρχιτεκτονική εξέλιξη των Workhouses. Αρχικά επιλέχθηκε το αρχιτεκτονικό σχέδιο CORRIDOR, αλλά στη συνέχεια προτιμήθηκε το σχέδιο PAVILION PLAN. Το ίδρυμα του Skipton ταίριαζε καλύτερα στις απαιτήσεις των επιτροπών, αφού στις διάφορες φάσεις ανάπτυξής του κατασκευάστηκε εκεί ξεχωριστό ιατρείο, διακριτοί περίβολοι και ένα ειδικό μπλοκ προοριζόμενο για τα παιδιά και τους ηλικιωμένους, επιτηρούνταν δηλαδή ακτινωτά από το κέντρο προς την περιφέρεια⁶⁸. Αυτές οι παρεμβάσεις είχαν ως αποτέλεσμα να βελτιωθούν οι συνθήκες για κάποιες κατηγορίες τροφίμων, αλλά σε καμιά περίπτωση η βελτίωση αυτή δεν ήταν καθολική.

Σύμφωνα με τη Newman, στα περισσότερα ιδρύματα των πόλεων υιοθετήθηκε η σχεδίαση του διαδρόμου που προέβλεπε τον διαχωρισμό και τη συνεχή επιτήρηση των τροφίμων από το προσωπικό⁶⁹, ενώ στα χρόνια μετά το 1850 το προσωπικό απλώθηκε σε όλο το κτίριο και ο βαθμός επιτήρησης ποίκιλε ανάλογα με την κατηγορία των απόρων, π.χ. στο Leeds η πλειονότητα του προσωπικού επιτηρούσε τα παιδιά και τους πλάνητες. Την ίδια εποχή, στα μικρότερου μεγέθους εργαστήρια ή σε όσα χαρακτηρίζονταν ως αγροτικά δεν υπήρχε ανάγκη για ιδιαίτερο σχεδιασμό, αφού από τη φύση τους οι χώροι τούτοι καθιστούσαν την επιτήρηση ευκολότερη. Συμπερασματικά λοιπόν, βασικό κριτήριο της αρχιτεκτονικής δομής και του σχεδιασμού των χώρων σύμφωνα με την παραπάνω μελέτη ήταν ο διαχωρισμός μεταξύ των τροφίμων, η μείωση της ιδιωτικότητας που απολάμβαναν και η ελαχιστοποίηση της μεταξύ τους αλληλεπίδρασης⁷⁰.

Ένα μεγάλο, κατά τη γνώμη μας, ερώτημα στο σημείο αυτό είναι γιατί δεν επιλέχθηκε τα περισσότερα από αυτά τα ιδρύματα να σχεδιαστούν σύμφωνα με το πρότυπο του Πανοπτικού (Panopticon) του Bentham, το οποίο είχε δημοσιευθεί λίγες δεκαετίες νωρίτερα, το 1798, και κάθε άλλο παρά είχε αφήσει αδιάφορη την βρετανική κοινωνία. Το ερώτημα αυτό συνδέεται και με τη γενικότερη φιλοσοφία και τους ιδεολογικούς στόχους του Νέου Νόμου περί των Φτωχών, τόσο σε σχέση με το ρόλο των Workhouses, όσο και με τις ιδιαίτερες αναγνώσεις και ερμηνείες που έκαναν σε αυτόν οι διαφορετικές ομάδες συμφερόντων, όπως οι τοπικοί επίτροποι. Η

⁶⁸ Ο.π., σ. 133-134.

⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 129-130.

⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 135.

διερεύνηση της παραπάνω επιλογής σχετίζεται με τα ερευνητικά ζητούμενα αυτής της εργασίας επειδή σκοπός του Πανοπτικού και του εμπνευστή του δεν ήταν ο κολασμός και η τιμωρία, αλλά η αναμόρφωση των τροφίμων διαμέσου της παραγωγική αξιοποίησής τους στη διάρκεια του εγκλεισμού τους, επομένως η μη επιλογή του μπορεί να φανερώνει πολλά για τον νέο προσανατολισμό των Workhouses την εποχή που εξετάζουμε.

Ο ίδιος ο Bentham έβλεπε το σχέδιό του ως βελτιωτικό της ζωής των φτωχών. Απέρριπτε την ατομική φιλανθρωπία, επειδή πίστευε πως εγκλωβίζει τους ανθρώπους, αλλά και επειδή, όπως ανέφερε, δημιουργεί συνθήκες που κάθε άλλο παρά βοηθούσαν τη βιομηχανία. Ο χαρακτήρας των ανθρώπων, έγραφε, είναι απόρροια του τρόπου ζωής τους και γι' αυτό τον λόγο ο Bentham αρνούσαν να δεχθεί τη διάκριση φτωχών ικανών προς εργασία και μη. Το σύστημα που πρότεινε, είχε ως στόχο να αλλάξει το περιβάλλον μέσα στο οποίο διαβιούσαν οι φτωχοί, επειδή θεωρούσε πως αυτό ήταν αποκλειστικά υπεύθυνο για τα δεινά τους, συνεπώς η ίδια η αλλαγή θα επηρέαζε σημαντικά τον χαρακτήρα τους⁷¹.

Όμως στο μέσο του 19^{ου} αιώνα τα σύγχρονα εργοστάσια και η οργάνωση της κοινωνικής ζωής μπορούσαν κάλλιστα να παίξουν τον ρόλο τον οποίο προόριζε ο Bentham για το Πανοπτικόν, ίσως όχι της βελτίωσης του χαρακτήρα τους, αλλά σίγουρα της ενσωμάτωσης και πειθάρχησής τους. Αν λοιπόν τα Workhouses προορίζονταν όντως για να λειτουργήσουν ως θεσμοί αποτροπής, ώστε να υποχρεωθεί το εργατικό δυναμικό να αναζητήσει διέξοδο στη μετανάστευση και τα εργοστάσια, τότε μπορεί να εξηγηθεί τούτη η επιλογή στην αρχιτεκτονική τους. Το ερώτημα όμως παραμένει: σε ποιο βαθμό ήταν όντως έτσι τα πράγματα;

Η ιδιαίτερη μεταχείριση των ανηλίκων

Η ιδιαίτερη αντιμετώπιση των παιδιών είναι ένα από τα στοιχεία εκείνα που δίνει αρκετά επιχειρήματα σε όσους υποστηρίζουν ότι τα Workhouses δεν ήταν απλά θεσμοί τιμωρίας και αποτροπής, αλλά κάτι πολύ περισσότερο. Πιο συγκεκριμένα, τονίζουν το γεγονός ότι η μεγάλη πλειονότητα των παιδιών που μεγάλωσαν εντός αυτών των ιδρυμάτων δεν κατέφυγαν ξανά σε αυτά κατά τη διάρκεια της ενήλικης ζωής τους, αλλά κατά κάποιον τρόπο μπόρεσαν να ξεφύγουν από τη μοίρα των

⁷¹ P. M. Stoker, Bentham, Dickens and the Uses of the Workhouse, *Studies in English Literature 1500-1900*, Vol. 41, No 4, John Hopkins University, Autumn 2001, σ.713-714.

γονιών τους. Αν και οι κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες ποτέ δεν είναι σταθερές ώστε να έχουν απόλυτη αξία τέτοιου είδους συγκρίσεις, ωστόσο το παραπάνω επιχείρημα δεν είναι από κείνα που μπορεί να αγνοήσει κανείς.

Ο Ray Pallister, αν και γενικά δέχεται ότι τα Workhouses σχεδιάστηκαν για να παίξουν ρόλο αποτρεπτικό, ωστόσο υποστηρίζει στην πορεία του χρόνου, ιδιαίτερα μετά το 1834, υιοθέτησαν μια πιο ανθρώπινη στάση, τουλάχιστον απέναντι στα παιδιά και τους ηλικιωμένους. Για να στηρίξει αυτό τον ισχυρισμό, σημειώνει πως αναφορικά με το θέμα των ανηλίκων, η έκθεση της Επιτροπής του 1834 προέβλεπε ότι αυτά θα έπρεπε να μένουν σε ξεχωριστό κτίριο, να έχουν δικούς τους δασκάλους, ειδικό επιθεωρητή και διευθυντή σχολείου, ο οποίος θα έπρεπε να διαθέτει αντίστοιχα προσόντα. Μάλιστα οι μορφωτικοί στόχοι ήταν ιδιαίτερα φιλόδοξοι σε σχέση με την εποχή και την ιδιαιτερότητα των συνθηκών. Θα έπρεπε να αποκτούν γνώσεις γραφής, αριθμητικής και θεολογίας, διδασκόμενα τουλάχιστον επί τρεις ώρες την ημέρα, σε τέτοιο βαθμό, ώστε να περάσουν με αυτές τις γνώσεις τη ζωή τους χωρίς ποτέ να δυσαρεστηθούν από τη θέση που προέβλεπε για αυτά ο Θεός. Αν ο αριθμός των εσώκλειστων παιδιών δεν δικαιολογούσε τη δημιουργία σχολικών τμημάτων μέσα στα Workhouses, τότε τις περισσότερες φορές τα έστελναν στο τοπικό σχολείο, μαζί με τους υπόλοιπους συνομηλίκους τους. Ο Pallister κρίνει ως ιδιαίτερα επιτυχημένο το σχετικό πρόγραμμα, επειδή, για παράδειγμα, στην περιοχή του Λονδίνου μόνο ένα 2 με 3% αυτών των παιδιών έγιναν τα ίδια άποροι στη μετέπειτα ζωή τους, αλλά φυσικά μια τέτοια εκτίμηση δεν μπορεί να βασίζεται μόνο σε αυτό το στοιχείο, επειδή αγνοεί τον ρόλο που έπαιξε στη μελλοντική τους εξέλιξη η βιομηχανική επέκταση που ακολούθησε.

Στα επόμενα χρόνια, για λόγους μείωσης του σχετικού κόστους, επιλέχθηκε η δημιουργία μεγαλύτερων σχολείων, οργανωμένων σε περιφερειακή βάση, στα οποία μπορούσαν να φοιτούν τα παιδιά από τα γειτονικά ιδρύματα, αρκεί να απείχαν το πολύ έως δεκαπέντε μίλια. Οι τοπικές όμως αρχές και σε αυτό το θέμα έδειξαν ιδιαίτερη απροθυμία, επειδή κατά τον Pallister ήθελαν να ελέγχουν οι ίδιες την εκπαιδευτική διαδικασία στην περιοχή τους και πολλές φορές διαφωνούσαν με τους εκπαιδευτικούς στόχους. Ήδη στις 7/2/1836 το διοικητικό συμβούλιο της ένωσης του Bedford με σχετική επιστολή του στους επιτρόπους ζητούσε να αφαιρεθεί από τα προγράμματα σπουδών σε αυτά τα σχολεία η διδασκαλία της γραφής και να παραμείνει μόνο η ανάγνωση, αλλά ευτυχώς οι τελευταίοι το αρνήθηκαν.

Το αποτέλεσμα της αντίδρασης των τοπικών παραγόντων ήταν να δημιουργηθούν μόνο έξι τέτοια περιφερειακά σχολεία μέχρι το 1848 σε όλη τη χώρα. Το στοιχείο αυτό επιβεβαιώνει και η επιτροπή του Newcastle, η οποία δίνει τον ίδιο ακριβώς αριθμό και μάλιστα αναφέρει πως τα τρία από αυτά βρίσκονταν στην περιοχή του Λονδίνου⁷². Τέλος, έχει σημασία να αναφέρουμε εδώ ότι εντός των Workhouses το περιβάλλον κάθε άλλο παρά ευνοούσε τη μόρφωση μιας και οι διαθέσιμοι χώροι ήταν καταθλιπτικοί, ενώ οι περισσότεροι δάσκαλοι ήταν νέοι και άπειροι και δέχονταν αυτή την εργασία επειδή τους παρείχε τροφή και στέγη.

Η Crowther, σε σχέση πάντοτε με την εκπαίδευση των παιδιών, πιστεύει ότι ήταν ξεκάθαρη κεντρική επιλογή η κατά το δυνατό απομόνωσή τους από την επιρροή των γονιών τους και η μόρφωσή τους με τις απαραίτητες γνώσεις, αλλά και τις κυρίαρχες αξίες, ώστε να ακολουθήσουν έναν δρόμο διαφορετικό από αυτούς. Αν κάτι τέτοιο ισχύει τελικά, συνιστά μια άξια ιδιαίτερης προσοχής προσέγγιση σε μια εποχή που οι αξίες της καθολικής εκπαίδευσης δεν ήταν ακόμα γενικά αποδεκτές. Κατά την Crowther, ο Sir James Kay-Shuttleworth, πολιτικός και εκπαιδευτικός υπεύθυνος για το εκπαιδευτικό σύστημα για τα παιδιά των Workhouses, σχεδίασε ένα σύστημα που συνδύαζε την κανονιστική ηθική με την τεχνική εκπαίδευση, σύστημα το οποίο δεν ενθουσίαζε όμως καθόλου τους τοπικούς αξιωματούχους, οι οποίοι πίστευαν ότι αρκούσε τα παιδιά να μάθουν μια τέχνη για να ενταχθούν στην παραγωγή. Το σύνορο λοιπόν ανάμεσα στην εκπαίδευση και την εργασία ήταν ένα συνεχές πεδίο αντιπαράθεσης του κέντρου με την περιφέρεια και τους αξιωματούχους των τοπικών ενοριών. Για παράδειγμα, στα 1840 στο Blackburn έστειλαν μικρά παιδιά να εργαστούν στα τοπικά εργοστάσια, ενώ το 1841 στο Workhouse του Warrington έβαζαν μικρά αγόρια να εργάζονται στην παραγωγή καρφίτσας μέσα σε πολύ στενά δωμάτια. Στο ίδιο ίδρυμα, δεν επέτρεπαν στα παιδιά να βγουν έξω χωρίς συνοδεία, ενώ αν διέθεταν βιβλία ή παιχνίδια αυτά θα έπρεπε να προέρχονται μόνο από φιλανθρωπίες. Τον δε χειμώνα, όταν το φως ήταν ιδιαίτερα λιγοστό, μπορεί να φανταστεί κανείς τους συνεπαγόμενους περιορισμούς στην εκπαιδευτική διαδικασία.

Από το 1871 τα παιδιά των πιο μικρών ιδρυμάτων ξεκίνησαν να φοιτούν στα τοπικά σχολεία και πλέον το 80% των παιδιών εκπαιδεύονταν εκτός των τειχών των Workhouses. Ασφαλώς επρόκειτο για βελτίωση, παρόλο που ποτέ δεν έπαυαν οι διακρίσεις σε βάρος τους, μιας και ακόμα και τότε υποχρεώνονταν να φορούν

⁷² R. Pallister, Workhouse Education in County Durham 1834- 1870, *British Journal of educational Studies*, Teylor and Francis L.t.d, Vol. 16, No 3, Oct.1968 σ. 279-291.

διακριτικά⁷³. Τα παραπάνω επιβεβαιώνει και ο Peter Higginbotham. Σημειώνει ότι σύμφωνα με τις προβλέψεις του Νόμου περί των Φτωχών του 1834 τα παιδιά θα έπρεπε να παρακολουθούν ειδικό πρόγραμμα, διάρκειας τριών ωρών την εβδομάδα, το οποίο θα περιελάμβανε ανάγνωση, γραφή, αριθμητική και αρχές χριστιανικής ηθικής, αλλά και βιομηχανικών δεξιοτήτων. Και αυτός πιστεύει πως οι τοπικοί αξιωματούχοι ήταν γενικά απρόθυμοι να πληρώνουν για όλα αυτά και δυσανασχετούσαν ακόμα και για το κόστος των βασικών υλικών της γραφής. Σε άλλο σημείο επιβεβαιώνει το περιστατικό με τους επιτρόπους του Bedford, που πρότειναν τη διδασκαλία μόνο της ανάγνωσης και όχι της γραφής, και προσθέτει ότι μετά το 1834 η εκπαίδευση των παιδιών υποχώρησε για τα καλά. Το 1844 ο σχετικός νόμος για τους μαθητευόμενους των Workhouses το μόνο που απαιτούσε από αυτούς ήταν να μπορούν να διαβάζουν και να γράφουν το όνομά τους χωρίς βοήθεια⁷⁴.

Τέλος, η εργασία αυτή επισημαίνει ότι ένα σημείο που πρέπει να τύχει ιδιαίτερης προσοχής αφορά τον διαχωρισμό των παιδιών από την ίδια την οικογένειά τους. Προτείνεται δηλαδή ότι η συγκεκριμένη τακτική δεν έχει να κάνει μόνο με αυτό που σήμερα ονομάζουμε κακή επιρροή ούτε πρόκειται απλά για μια ακόμα απόπειρα εκβιασμού των γονιών τους. Για παράδειγμα, η Lydia Murdoch υποστηρίζει ότι από πολύ νωρίς τα σπίτια στα οποία οι φτωχοί συμβίωναν ομαδικά και στα οποία παιδιά και γονείς ζούσαν στο ίδιο δωμάτιο, είχαν μπει στο στόχαστρο των μεταρρυθμιστών της εποχής. Ο κυριότερος λόγος ήταν πως αυτά τα μέρη ήταν κατά την άποψή τους υπερβολικά ανοιχτά σε εξωτερικές επιρροές, μιας και τα παιδιά συνέχουν συχνά την αυλή με τον δημόσιο δρόμο, αλλά και ένα ετερόκλητο πλήθος επισκεπτών έμπαιναν σε αυτά ανεξέλεγκτα. Κάτι τέτοιο αποτελούσε σοβαρό εμπόδιο για την εμπέδωση της τάξης και την αναπαραγωγή της κυρίαρχης ηθικής. Η προκύπτουσα κατεύθυνση λοιπόν ήταν πως όσοι είχαν την οικονομική δυνατότητα έπρεπε να πεισθούν να ζήσουν σε οργανωμένες μονοκατοικίες ή έστω να προσπαθήσουν σκληρά για κάτι τέτοιο, ενώ για τους φτωχότερους από τους υπολοίπους υπήρχαν πάντα τα Workhouses. Με βάση την ίδια λογική, τα παιδιά των απόρων θα έπρεπε να απομονωθούν από την κάκιστη επιρροή των γονιών τους και να φοιτήσουν στα μεγάλα σχολεία που οι κατά τόπους Ενώσεις ανέπτυσαν και τα οποία θα μπορούσαν να φιλοξενήσουν μέχρι και χίλια παιδιά το καθένα⁷⁵.

⁷³ M. A. Crowther (2016) σ. 200-207.

⁷⁴ P. Higginbotham, An introduction to the Workhouse, <http://www.Workhouses.org.uk/intro/>.

⁷⁵ Lydia D. Murdoch, *From Barrack Schools to Family Cottages: Greeting Domestic Space for late Victorian Poor Children*, σ.149-153.

Φαίνεται λοιπόν σαν ο κόσμος των απόρων να ήταν φορέας μια ιδιαίτερης προφορικής κουλτούρας η οποία δεν μπορούσε να συνυπάρξει εύκολα με την πειθαρχία που η νέα Εκκλησία δίδασκε, η νέα κοινωνία αποδεχόταν και τα νέα εργοστάσια ζητούσαν. Όμως η περαιτέρω διερεύνηση αυτής της ιδιαίτερης κοσμοαντίληψης ξεπερνά τα όρια της παρούσας εργασίας.

Οι συνθήκες διαβίωσης των τροφίμων. Από τη μαρτυρία του Friedrich Engels στις σύγχρονες προσεγγίσεις

Δεν θα ισχυριστούμε ότι η ματιά και η μαρτυρία του Friedrich Engels μπορεί να θεωρηθεί ως μία ουδέτερη και αντικειμενική καταγραφή της κατάστασης των απόκληρων του καιρού του. Από την άλλη, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η μαρτυρία του για τις συνθήκες που επικρατούσαν στις εργατικές συνοικίες και τα Workhouses των βρετανικών πόλεων είναι σύγχρονη σχεδόν των γεγονότων που εξετάζουμε, αφού το έργο του για την κατάσταση της εργατικής τάξης γράφτηκε στα 1840 και γι' αυτό παραμένει εξαιρετικά σημαντικό. Ο Engels ήταν ασφαλώς παιδί του καιρού του, συνεπώς προσέγγιζε την ανάπτυξη της βιομηχανίας ως στοιχείο δυνάμει προόδου και κατηγορούσε την αστική τάξη της εποχής για μη ορθή χρήση των δυνατοτήτων της. Συνεπώς, η κριτική του δεν έχει σε καμιά περίπτωση, κατά την άποψή μας, το βάθος αυτής του Robert Owen στην ώριμη περίοδό του, κι ας έπασχε όπως αποδείχτηκε στην εφαρμογή της.

Διαβάζοντας λοιπόν το πολύ σημαντικό αυτό βιβλίο, βλέπουμε ότι από την πρώτη στιγμή ο Engels κατηγορεί την οπτική του Malthus και του Νέου Νόμου περί των Φτωχών ως απάνθρωπη και επισημαίνει τη διαφορά της από τον παλιό νόμο του 1601, ο οποίος παρείχε τουλάχιστον το δικαίωμα στον φτωχό να απαιτεί την ενεργή βοήθεια της κοινότητας του. Ο Νέος Νόμος περί των Φτωχών και οι συνέπειές του ήταν, κατά τον Engels, απόρροια των συμπερασμάτων μιας Επιτροπής που συστάθηκε από τους αστούς και η οποία εξέτασε τα δεδομένα που αφορούσαν μόνο τις πεδινές περιοχές της χώρας στις οποίες εφαρμοζόταν η επιδοματική πολιτική. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρει πως η Επιτροπή αυτή υποστήριξε ότι οι επιδοτήσεις ήταν υπεύθυνες για την αύξηση του πληθυσμού των φτωχών, και ότι τελικά στεκόταν εμπόδιο στην ανάπτυξη της βιομηχανίας επειδή βοηθούσε τους τεμπέληδες, αλλά και ότι κατέστρεφε τους οικογενειακούς δεσμούς, αφού προστάτευε τους μοιχούς και τα παιδιά τους. Ο Engels, όπως και ο Πολάνυι πολλά χρόνια αργότερα, δεν αρνείται την κοινωνική καταστροφή που προκάλεσαν οι επιδοτήσεις. Πιστεύει όμως βαθιά ότι η

ανάπτυξη των μέσων παραγωγής συνιστά πρόοδο με την έννοια της αποδέσμευσης των ανθρώπων από τον κύκλο της αναγκαιότητας. Και υποστηρίζει ότι οι ίδιοι οι φτωχοί πρέπει να στρέψουν αυτή τη δύναμη προς όφελός τους με την ταξική πάλη τους⁷⁶.

Ο Engels εντοπίζει διαφορές ανάμεσα στην απόλυτη βαρβαρότητα των προτάσεων του Malthus και εκείνων της Επιτροπής του 1834, επειδή η τελευταία σε καμιά περίπτωση δεν ήταν διατεθειμένη να αφήσει τους ανθρώπους να πεθάνουν από την πείνα. Συνεπώς, θεωρεί ότι το πλαίσιο των προτάσεων της και η επανασηματοδότηση του ρόλου των Workhouses που προέκυπταν από αυτές, σήμαιναν απλά ότι θα επιτρεπόταν στους απόρους να συνεχίσουν να ζουν, αλλά όχι και να αποτελούν αντιπαράδειγμα για όσους εργάζονταν ή να πολλαπλασιάζονται ανεξέλεγκτα⁷⁷. Επομένως, τα Workhouses θα έπρεπε να καταστούν τόσο τρομακτικά ώστε να ζητούν να εισέλθουν σε αυτά μόνο όσοι δεν είχαν καμιά άλλη επιλογή, δεδομένου ότι θα ήξεραν πως σε αυτή την περίπτωση θα διακόπτονταν αυτόματα κάθε άλλη βοήθεια προς αυτούς σε είδος ή σε χρήμα.

Στα πλαίσια της νέας αυτής πολιτικής, τα Workhouses άλλαξαν τόσο ριζικά που οι φτωχοί τα ονόμαζαν πια «Βασίλη». Η τροφή που πρόσφεραν ήταν χειρότερη από εκείνη που κατανάλωναν οι πιο κακοπληρωμένοι εργάτες και η εργασία σε αυτά ήταν περισσότερο κοπιαστική. Ο F. Engels αναφέρει ότι σπάνια πρόσφεραν κρέας και ακόμα πιο σπάνια αυτό θα ήταν φρέσκο και εκείνο που ονόμαζαν φαγητό ήταν στην ουσία το χειρότερο ψωμί, σκέτες πατάτες και λίγη ή καθόλου μπύρα. Η διατροφή αυτή ήταν χειρότερη ακόμα κι από εκείνη των φυλακισμένων, γι' αυτό πολλοί τρόφιμοι παρανομούσαν ώστε να μεταφερθούν στις φυλακές. Αν κάποιος δεν δούλευε, δεν δικαιούνταν φαγητό, ενώ η έξοδος επιτρεπόταν μόνο μετά από σχετική άδεια, την οποία οι φύλακες μπορούσαν άνετα και χωρίς αναίτια να την αρνηθούν.

Η κεντρική αυτή επιλογή πως -σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε παλιότερα- τα Workhouses δεν θα έπρεπε να αποτελούν θεσμούς ανταγωνιστικούς προς τη βιομηχανία, σήμαινε πως οι τρόφιμοι θα έπρεπε να δουλεύουν σε αυτά άσκοπα, αλλά πολύ κοπιαστικά. Η συνηθισμένη εικόνα της εποχής ήταν πως οι άντρες έσπαγαν πέτρες, ενώ οι γυναίκες έξιαναν παλιά σκoiνιά. Τα δε μέλη των οικογενειών

⁷⁶ F. Engels, *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία*, Μπάυρον, Αθήνα, 1974, σ. 217

⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 219.

τους έπρεπε να ζουν χωριστά και χρειαζόταν ειδική άδεια για να μπορέσουν να συναντηθούν⁷⁸.

Στο σημείο αυτό η εργασία θεωρεί σκόπιμο να παραθέσει μερικά περιστατικά των ετών 1843 και 1844, τα οποία παραθέτει ο Engels και τα οποία έχει αντλήσει από τις σελίδες της εφημερίδας των Χαρτιστών *Northern Star*. Αναφέρει λοιπόν ότι το 1844 στο ίδρυμα του Stockport ένας ηλικιωμένος 72 ετών δήλωσε στον ειρηνοδίκη της περιοχής πως δεν μπορούσε πια να σπάει πέτρες. Η απόφαση του τελευταίου ήταν να τον καταδικάσει σε φυλάκιση και καταναγκαστικά έργα. Στο αντίστοιχο ίδρυμα του Basford ένας ελεγκτής ανακάλυψε ότι τα σεντόνια δεν είχαν αλλαχθεί για δεκατρείς ολόκληρες εβδομάδες, στο ίδιο ίδρυμα ένας συφιλιδικός θυρωρός μόλυνε τέσσερα νέα κορίτσια χωρίς να διωχθεί, ενώ ένας άλλος είχε μεταφέρει στο δωμάτιό του και βίαζε συστηματικά μια κωφάλαλη γυναίκα. Στο Λονδίνο έθαβαν τους φτωχούς όλους μαζί, στον ίδιο λάκκο, ώσπου να ξεχειλίσει. Στο Buckingham τέσσερις αλήτες αφέθηκαν σε ένα σκοτεινό καταφύγιο γυμνοί με ελάχιστη τροφή για 8 μέρες, ενώ στον ίδιο χώρο είχαν κλειστεί και κάποιες γυναίκες. Στο Buxton, οι νοσοκόμες της βραδινής βάρδιας έδεναν τους ασθενείς στα κρεβάτια τους, ενώ σε άλλο ένας άντρας ψυχορραγούσε το 1844 χωρίς να έχει η γυναίκα του το δικαίωμα να τον δει.

Συμπερασματικά, ο Engels θεωρεί τα Workhouses της εποχής του ως κολαστήρια και τη ζωή σε αυτά χειρότερη από κείνη των πιο φτωχών ανεξάρτητων εργατών, την οποία σε καμιά περίπτωση δεν θεωρεί ιδανική, όπως προκύπτει από τις πολύ δυνατές περιγραφές του τις οποίες συναντάμε σε άλλα σημεία του βιβλίου. Θεωρεί επίσης ότι η απειλή που αντιπροσώπευαν αυτά τα ιδρύματα για τους φτωχούς τελικά ένωσε την εργατική τάξη και δυνάμωσε το κίνημα των Χαρτιστών⁷⁹.

Στο ίδιο πνεύμα και η Ruth Richardson αναφέρει ότι στο Λονδίνο του 1828 οι φήμες κακοδιαχείρισης μετατράπηκαν σε βεβαιότητες όταν αποδείχτηκε πλέον πως οι τοπικοί επίτροποι χρηματίζονταν από τους ιδιοκτήτες οίκων ανοχής της περιοχής τους⁸⁰. Οι αυθαιρεσίες των τοπικών αξιωματούχων, η τρομακτική αύξηση του κόστους της εξωτερικής ανακούφισης, το οποίο επιβάρυνε κυρίως τη μεσαία τάξη, και το γεγονός ότι οι φτωχοί δεν είχαν δικαίωμα ψήφου οδήγησαν κατά τη Richardson στην ψήφιση της Reform Act του 1832 (βλ. παραπάνω, σ. 44). Ο Charles Dickens, ζώντας ο ίδιος μέσα σε αυτό το κλίμα, επιτίθεται στα Workhouses επειδή τα

⁷⁸ Ο.π., σ. 220.

⁷⁹ Ο.π., σ. 221-227.

⁸⁰ R. Richardson (2012), σ. 211.

προβλεπόμενα για την ύπαρξη και λειτουργία τους αγνοούσαν το μεγάλο πρόβλημα της δομικής ή και της εποχιακής ανεργίας και δεν έδειχναν την παραμικρή συμπόνια ή συμπάθεια για τους φτωχούς, αντίθετα σκόπευαν να κάνουν τη ζωή τους τόσο μαύρη ώστε να στραφούν στην βιομηχανία⁸¹. Όταν μάλιστα το 1832 ψηφίστηκε νόμος ο οποίος προέβλεπε ότι τα νεκρά σώματα των φτωχών θα έπρεπε να δίνονταν στα εργαστήρια ανατομίας, ο τρόμος των απόκληρων απέναντι στα Workhouses, άρα και η αποτροπή που η ύπαρξή τους τους προκαλούσε, ενισχύθηκαν σημαντικά⁸².

Από την άλλη μεριά ο David Roberts εκτιμά ότι η κριτική των συγχρόνων απέναντι στα ιδρύματα αυτά και στη σχετική νομοθεσία ήταν μάλλον υπερβολική. Αναφέρει βέβαια ότι η εφημερίδα *Times* αφιέρωσε τουλάχιστον δύο εκατομμύρια λέξεις και δημοσίευσε τουλάχιστον διακόσιες ενενήντα περιπτώσεις ταλαιπωρίας των τροφίμων, αλλά σε καμιά περίπτωση δεν θεωρεί ότι όλες αυτές οι δημοσιεύσεις αφορούσαν πάντα πραγματικές ιστορίες. Μερικά από τα δημοσιεύματα έλεγαν τα εξής «στο Workhouse του Broadwater η κακή διατροφή σκότωσε το 4% των τροφίμων, στο Bradford δύο τρόφιμοι έκαναν μπάνιο στη διάρκεια του χειμώνα στην αυλή και με κρύο νερό, ενώ στο Eye είχαν καταδικάσει μια γυναίκα με άρρωστο βρέφος σε φυλάκιση μίας εβδομάδας σε ένα σκοτεινό υγρό και κρύο δωμάτιο»⁸³, ενώ σε άλλες περιπτώσεις τα δημοσιεύματα αναφέρονταν σε πολύ πιο σοβαρά συμβάντα, όπως σε περιπτώσεις ανθρώπων οι οποίοι προτίμησαν να πεθάνουν από την πείνα και τις κακουχίες παρά να επιστρέψουν στο ίδρυμα, όπως ο εβδομηντάχρονος William May, ενώ το ίδιο συνέβη σύμφωνα πάντα με την ίδια εφημερίδα και με τις περιπτώσεις των M. Bushy, W. Eaton, E. Lyons⁸⁴.

Από την άλλη μεριά, η Επιτροπή έβρισκε την κατάσταση ανεκτή, αν όχι βελτιούμενη, όντας επηρεασμένη και από τη σοβαρή μείωση του κόστους της πρόνοιας, το οποίο από 6.700.000 λίρες που δόθηκαν στα 1834, έπεσε στις 4.500.000 εννιά χρόνια μετά. Πιο συγκεκριμένα, σε εκθέσεις της η Επιτροπή διαπίστωνε ότι οι μισθοί στη βιομηχανία είχαν αυξηθεί, οι ηλικιωμένοι και οι άρρωστοι έχαιραν καλύτερης περίθαλψης, η διαίτα των τροφίμων είχε βελτιωθεί και τα παιδιά πήγαιναν πλέον στο σχολείο. Δεν ανησυχούσε για τους διαχωρισμούς των οικογενειών, αφού όπως σημείωνε αυτοί συνέβαιναν παντού στην Ευρώπη και, κατά τα λεγόμενά της, αν

⁸¹ Ο.π., σ. 219.

⁸² Ο.π., σ.226-227.

⁸³ D. Roberts, How Cruel was the Victorian Poor Law? , *The History Journal*, Vol.6, No 1, Cambridge University Press, 1963, σ. 98.

⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 99.

υπήρχαν προβλήματα, αυτά οφείλονταν στην ελλιπή κατανόηση των κεντρικών κατευθύνσεων από τους τοπικούς αξιωματούχους· πώς αλλιώς άραγε, αναρωτιόταν, θα προτιμούσε κανείς να εργαστεί στη βιομηχανία, αν οι συνθήκες στα ιδρύματα δεν ήταν αυτές⁸⁵;

Από τους εβδομήντα δύο βικτωριανούς ιστορικούς, λέει ο Roberts, οι τριάντα τέσσερις θεωρούν τον Νέο Νόμο περί των Φτωχών και τη ζωή εντός των Workhouses ιδιαίτερα σκληρή, είκοσι έξι βλέπουν βελτίωση, ενώ οι υπόλοιποι κρατούν ουδέτερη στάση. Ο Roberts, όπως είπαμε, επιμένει ότι η αλήθεια είναι κάπου ανάμεσα στις δύο απόψεις και ότι πολλές από τις ιστορίες που δημοσίευαν οι *Times* ήταν υπερβολικές. Θεωρεί δε ότι οι περιπτώσεις ακραίας βαναυσότητας οφείλονταν περισσότερο στη δράση των τοπικών αξιωματούχων παρά σε κεντρικές οδηγίες. Για παράδειγμα, ως προς το θέμα της διατροφής θεωρεί πως το απωθητικό της στοιχείο ήταν περισσότερο η ακραία μονοτονία της, παρά η θερμιδική της ένδεια. Το χειρότερο όλων όμως για την καθημερινότητα των απόρων ήταν ο χωρισμός από τους δικούς τους ανθρώπους, αν και μπορούσαν να τους βλέπουν στη διάρκεια των γευμάτων τους ή σε επιτηρούμενους χώρους. Δυσάρεστη ήταν επίσης και η ύπαρξη πλήθους προσευχών και η στέρση των εξόδων και της κοινωνικής ζωής, αφού το πολύ να τους επέτρεπαν να πάνε σε κάποια εκκλησία τις Κυριακές. Τα παιδιά μπορούσαν να βγουν με επιτήρηση, ενώ οι ενήλικες μόνο αν ήθελαν να αναζητήσουν εργασία και στην περίπτωση που τα κατάφερναν τελικά, τότε πια μπορούσαν ελεύθερα να αποχωρήσουν από το ίδρυμα⁸⁶. Τέλος, υποστηρίζει ότι χωρίς αμφιβολία ο Νέος Νόμος περί των Φτωχών ήταν μεν σκληρός νόμος, αλλά εξίσου σκληρή ήταν και η ζωή εκείνης της εποχής. Εντούτοις, σημειώνει, πολλές φορές η σκληρότητα αυτή ήταν αναίτια, αφού σε περιόδους οικονομικής κρίσης η χωρητικότητα των ιδρυμάτων ήταν πολύ μικρή σε σχέση με το μέγεθος του προβλήματος, ενώ σε περιόδους ανάπτυξης τα ιδρύματα αυτά δεν είχαν ουσιαστικό λόγο ύπαρξης.

Στο ίδιο πνεύμα η R. Davenport και ο L. Schwarz δείχνουν ότι η θνησιμότητα στα Workhouse ήταν ιδιαίτερα υψηλή, όχι τόσο λόγω της αθλιότητας των συνθηκών διαβίωσης, αλλά επειδή αποτέλεσαν το τελευταίο καταφύγιο όσων ήταν ήδη σοβαρά άρρωστοι. Με παρόμοια προσέγγιση και ο A. Tomkins αφού χρησιμοποίησε αυτοβιογραφίες απόρων και εργατών για να μπορέσει να αξιολογήσει τον τρόπο με τον οποίο αντιμετώπιζαν τις ιατρικές υπηρεσίες των Workhouses, συμπεραίνει ότι τον καιρό του Νέου Νόμου περί των Φτωχών, οι ενδιαφερόμενοι παρουσιάζονταν

⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 101.

⁸⁶ Ο.π., σ. 103.

ουδέτεροι έως και ελαφρά θετικοί απέναντί του. Αντίθετα, μετά το 1834 η εικόνα είναι πολύ περισσότερο αντιφατική. Πλέον στα Workhouses έβρισκαν καταφύγιο περισσότεροι άρρωστοι και ηλικιωμένοι σε σχέση με τους ικανούς φτωχούς. Οι τελευταίοι από τη μια τα αντιμετώπιζαν τα ιδρύματα αυτά ως το φυσικό τους καταφύγιο, αλλά από την άλλη, όπως λέει και η S. Ottaway, και μόνο η ιδέα της εισόδου σε αυτά τους απωθούσε επειδή στο μυαλό τους τα είχαν ήδη παρομοιάσει με φυλακές⁸⁷.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η σχετική έρευνα του Koven Seth. Αναφέρει πως ενώ οι εκθέσεις των επιτροπών τόνιζαν τη σημασία της υγιεινής και της καθαριότητας των χώρων και των σωμάτων, στην πράξη οι τοπικοί αξιωματούχοι ερμήνευαν αυτή την ανάγκη τελείως διαφορετικά. Μάλιστα αναφέρει την περίπτωση ενός δημοσιογράφου που είχε εισχωρήσει σε κάποιο ίδρυμα και ο οποίος αναγκάστηκε να κάνει το μπάνιο του στο ίδιο νερό που προηγουμένως είχαν χρησιμοποιήσει δεκάδες άλλοι. Ο Seth δίνει μια διαφορετική ερμηνεία των επιβαλλόμενων διαχωρισμών ανάλογα με το φύλο και την ηλικία. Υποστηρίζει ότι επρόκειτο περισσότερο για την αντίδραση των μεταρρυθμιστών της εποχής απέναντι στις ανεξέλεγκτες καταστάσεις και τους βιασμούς που είχαν παρατηρηθεί εντός των ορυχείων και των μικρών σπιτιών τα οποία χρησιμοποιούσαν παλιότερα οι κοινότητες για τη φιλοξενία των απόρων τους. Μάλιστα, όπως αναφέρει, οι ανησυχίες και η δημόσια κριτική για τις παραπάνω καταστάσεις επεκτάθηκαν στις πιθανές σχέσεις ανδρών και ανήλικων αγοριών εντός των Workhouses. Τα κείμενα του James Greenwood, αλλά και πολλές άλλες αναφορές συμβάντων της εποχής, λέει ο Seth, μαρτυρούν την έκταση αυτού του φαινομένου⁸⁸.

Ο λόγος των απόκληρων. Συλλογικές και ατομικές αντιστάσεις και τιμωρίες

Όπως αναφέραμε και στον πρόλογο αυτής της εργασίας, ο κόσμος της φτώχειας αυτή την εποχή δεν είχε καταφέρει ακόμα να διαμορφωθεί σε ενιαία τάξη, με τη μαρξιστική έννοια του όρου, η οποία να διαθέτει δικιά της κοσμοαντίληψη και κοσμοεικόνα. Αυτό το γεγονός όμως, σε καμιά περίπτωση δεν σημαίνει ότι αυτά τα κοινωνικά στρώματα δεν διέθεταν και δικούς τους λόγους, κάποιες πτυχές των

⁸⁷ Douglas Brown, *Workers, Workhouse and the Sick Poor. Health and Institutional Health Care in the long Nineteenth Century*, *Journal of Urban History*, Vol 43, 2017, σ. 182.

⁸⁸ Koven Seth, *Slumming: Sexual and Social Politics in Victorian London*, Princeton University Press, 2004, σ.4-18.

οποίων μπορεί να έρχονταν από το παρελθόν και τις κοινοτικές παραδόσεις και άλλες να θεσμίζονταν τότε, ως αποτέλεσμα των ιδιαίτερων συνθηκών και του τρόπου ζωής τους. Λόγους που μπορεί να διέθεταν τη δική τους εσωτερική συνοχή, μακριά από τις αντιλήψεις των αστών και της μεταρρυθμισμένης Εκκλησίας. Αλλά σε μια εποχή που η νευτώνεια αντίληψη είχε στεριώσει και είχε επηρεάσει βαθύτατα την φιλοσοφία και την πολιτική οικονομία, σε μια εποχή που η τυπογραφία, τα ταξίδια και το εμπόριο της έδιναν τα μέσα να εξαπλωθεί, σε μια κοινωνία που η αύξηση της παραγωγής και ο πλούτος έκανε την χρησιμότητά της αυτονόητη, ο λόγος των απόκληρων ήταν δύσκολο να ακουστεί ακόμα και από τους ίδιους. Δυστυχώς, τα στενά όρια αυτής της εργασίας δεν της επιτρέπουν να προσπαθήσει να αφουγκραστεί κάποια από τα τελευταία ψυχορραγήματά του, όπως αυτά εκφράστηκαν στη αντίσταση των Λουδιτών, στην ανταπόκριση που βρήκαν οι προσπάθειες του Robert Owen και στα πιο ριζοσπαστικά τμήματα του κινήματος των Χαρτιστών, παρόλο που πιστεύει ότι υπάρχει ένα αόρατο νήμα που τα συνδέει. Τα συνδέει επειδή και τα τρία αμφισβητούν την μεγέθυνση, την παραγωγικότητα, τον κάθετο και οριζόντιο καταμερισμό των έργων, αμφισβητούν τους νέους κανόνες που θέτουν οι πελώριες μηχανές στην παραγωγή, την κοινωνία και τη ζωή τους. Το ίδιο αόρατο νήμα συνδέει και τις ατομικές αντιστάσεις των ίδιων των απόκληρων οι οποίες έλαβαν χώρα εντός των ιδρυμάτων, επειδή και αυτές θέτουν αιτήματα που ο κόσμος που άρχισε αυτή την εποχή να διαμορφώνεται τα λησμονούσε, επειδή ούτε αυτά μπορούσαν πια να αποδείξουν την χρησιμότητά τους σύμφωνα με τους νέους κανόνες της επιστήμης. Αιτήματα που αναφέρονταν σε έννοιες όπως ύπαρξη, αξιοπρέπεια, δικαιώματα κ.ο.κ.

Στις επόμενες σελίδες λοιπόν θα εξετάσουμε την αντίσταση των ίδιων των κατώτερων τάξεων του πληθυσμού στο νέο σκηνικό που διαμορφώνονταν την εποχή εκείνη. Η εργασία αυτή υποστηρίζει την άποψη πως παρότι ο κόσμος της φτώχειας βρέθηκε μπροστά σε μια πρωτοφανή επίθεση εναντίον του από τις ελίτ οι οποίες διέθεταν πια σαφή αντίληψη του ρόλου και των συμφερόντων τους, οι δε αξίες τους ταυτίζονταν σε μεγάλο βαθμό με εκείνες της μεταρρυθμισμένης Εκκλησίας, υποστηρίζονταν φιλοσοφικά από μια σειρά διανοούμενους και κυρίως η ανάπτυξη της τυπογραφίας τους παρείχε τα μέσα να διαδοθούν, ωστόσο αυτός δεν παρέδωσε εύκολα τα όπλα. Αντιστάθηκε ενεργητικά και παθητικά, μέσα και έξω από τα Workhouses, ατομικά και συλλογικά, διεκδικώντας κοινωνικό χώρο με νόμιμους και μη τρόπους. Ακολουθούν λοιπόν ορισμένες από τις μεθόδους αντίστασής του εντός των Workhouses.

Η ενεργητική και η παθητική αντίσταση των ίδιων των τροφίμων

Ο David Green υποστηρίζει ακριβώς αυτό. Οι τρόφιμοι σε καμιά περίπτωση δεν αντιμετώπιζαν την κατάστασή τους παθητικά. Αντίθετα, χρησιμοποίησαν μια σειρά από μέσα όπως διαρκείς καταγγελίες στους επιτρόπους και τους δικαστές με επιστολές, αναφορές κ.λπ., διαφόρων μορφών καταστροφές της περιουσίας των ιδρυμάτων, ακόμα και επιθέσεις κατά του προσωπικού. Ο Green, βασιζόμενος σε αυτές ακριβώς τις πρακτικές, υποστηρίζει ότι οι μέχρι τώρα μελέτες για τον Νέο Νόμο περί των Φτωχών τείνουν να αγνοούν αυτόν ακριβώς τον παράγοντα. Ακόμα και η από μέρους κάποιων απόρων κακομεταχείριση μικρών παιδιών ή άλλου είδους αναστατώσεις και ταραχές, μπορεί στην πραγματικότητα να αντανάκλυνε την προσπάθειά τους να αποσπάσουν περισσότερα προνόμια από το προσωπικό ή επιπλέον πόρους από τους σφιχτούς επιτρόπους⁸⁹. Ασφαλώς τα προβλήματα στα ιδρύματα αυτά δεν προέκυψαν ξαφνικά, ούτε ήταν αποκλειστικά απόρροια της νέας πολιτικής, όπως αυτή εφαρμόστηκε μετά το 1834. Πριν το 1834 οι πιο δύσκολοι από τους τροφίμους στέλνονταν σε αγροτικές φάρμες στις γύρω περιοχές, όπου λόγω μεγέθους, αλλά και της φύσης της εργασίας τους εκεί, ο έλεγχος πάνω τους ήταν ευκολότερος, με την έλευση όμως του Νέου Νόμου περί των Φτωχών τα προβλήματα επιδεινώθηκαν. Με τις συνενώσεις των ιδρυμάτων, πολλά προβλήματα συμπεριφοράς ή οργανωμένων αντιστάσεων άρχισαν να λύνονται εσωτερικά. Σε αυτό βοήθησαν και οι νέοι κανονισμοί εργασίας οι οποίοι εκπονήθηκαν από τους επιτρόπους (80 άρθρα)⁹⁰ και αφορούσαν την κατανομή των τροφίμων, τη διατροφή, τις αρμοδιότητες του προσωπικού, αλλά τις τιμωρίες των συμπεριφορών που οι νέοι κανονισμοί όριζαν ως προβληματικές. Ειδικότερα στα άρθρα 34-55 προβλέπονταν κυρώσεις για παραβάσεις όπως υπερβολικός θόρυβος, άρνηση εργασίας, έξοδος χωρίς άδεια, ανυπακοή κ.λπ. οι οποίες αντιμετώπιζονταν με ποινές όπως μείωση των καθημερινών μερίδων του φαγητού, αλλά και κυρώσεις για σοβαρότερα αδικήματα, όπως η συστηματική επανάληψη των παραπάνω συμπεριφορών ή επίθεση σε μέλη του προσωπικού, για τα οποία οι ποινές ήταν κλιμακούμενες⁹¹.

Πρέπει όμως να τονιστεί στο σημείο αυτό ότι η πλειονότητα των παραβάσεων ήταν χαμηλού επιπέδου και οι περισσότερες από αυτές αντανάκλυνε την καθημερινή

⁸⁹ D. R. Green, *Pauper Protests: Power and Resistance in Early Nineteenth-Century London Workhouses*, *Social History* Vol.31, No 2, Taylor and Francis L.t.d., May 2006, σ. 138.

⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 140.

⁹¹ Αυτόθι.

πάλη μεταξύ των τροφίμων και του προσωπικού για ζητήματα που άπτονταν της καθημερινής λειτουργίας των Workhouses. Σε αυτό το συμπέρασμα συνηγορεί και το γεγονός ότι οι *Times* της εποχής δημοσίευσαν διάφορες ιστορίες με φτωχούς που εμπλέκονταν σε ταραχές και για τις οποίες οι δικαστές συνιστούσαν η διαχείρισή τους να γίνεται εσωτερικά, ενώ το προσωπικό δεν φαίνεται να διαφωνούσε σε αυτό⁹². Για το ίδιο θέμα ο Green αναφέρει ότι εκείνοι που δημιουργούσαν το μεγαλύτερο πρόβλημα στους επιτρόπους και το προσωπικό ήταν όσοι είχαν κάποια παιδεία ή γνώριζαν τα δικαιώματά τους, αφού συνέγραφαν συνεχώς καταγγελίες. Από τους υπόλοιπους δύσκολοι διαχειρίσιμοι ήταν όσοι έμεναν στα ιδρύματα περιστασιακά, τα μεγαλύτερα παιδιά, εκείνοι που αρνούσαν να δουλέψουν ή κατέστρεφαν τα ρούχα τους και τα μεγαλύτερα από τα κορίτσια. Για να αντιμετωπίσουν τις καταστροφές των ρούχων πολλές Ενώσεις, όπως αυτή του Camberwell, τους έδιναν να φορέσουν πανωφόρια με το όνομα της ενορίας ή άλλα που απλά έγραφαν τη φράση «Stop it»⁹³. Άλλες διαμαρτυρίες αφορούσαν την αναντιστοιχία της πολύ σκληρής δουλειάς των τροφίμων με τις ανύπαρκτες απολαβές τους, ενώ από τις τιμωρίες που δίνονταν με βάση της κατευθύνσεις του Νέου Νόμου περί των Φτωχών περισσότερο σκληρές ήταν οι τιμωρίες των αγοριών σε σχέση με αυτές των κοριτσιών⁹⁴.

Τέλος, πολύ σημαντικό είναι το συμπέρασμα του συγγραφέα πως οι παραπάνω πρακτικές δεν ήταν απλά ένα άθροισμα μεμονωμένων ενεργειών, αλλά έκρυσαν πίσω τους βαθιά ανθρώπινα αιτήματα, όπως η αυτοεκτίμηση και η αξιοπρέπεια. Επρόκειτο για μια καθαρά ενεργητική στάση των απόρων, η οποία καθημερινά αξίωνε σεβασμό, δικαιοσύνη και ισότητα, περιβάλλοντας πολλές φορές τα αιτήματα αυτά με έναν μανδύα χριστιανικής ηθικής. Τα Workhouses ήταν ο χώρος όπου μια νέα δυναμική συλλογικότητα πάλευε για να διαμορφωθεί και να διεκδικήσει κοινωνικό χώρο⁹⁵.

⁹² Στο ίδιο, σ. 141-144.

⁹³ Ο.π., σ. 145-146

⁹⁴ Ο.π., σ. 150-154.

⁹⁵ Ο.π., σ. 158-159.

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

Αναγκαιότητα ή ιδεολογική επιλογή;

Η θεωρία του Πολάνυι για τους λόγους που οδήγησαν το Κοινοβούλιο και τις ελίτ της βιομηχανίας στην κατάργηση των περισσότερων ειδών εξωτερικής ανακούφισης των πενόμενων πληθυσμών και των φτωχών στρωμάτων και τη χρησιμοποίηση του πειράματος των Workhouses, αναμφίβολα παρουσιάζει πληρότητα και εσωτερική συνοχή. Όμως όπως συμβαίνει με τους περισσότερους ιδεότυπους είναι λιγότερο σύνθετοι από την ίδια την πραγματικότητα. Στο μέρος αυτό λοιπόν της εργασίας θα εξετάσουμε διάφορους παράγοντες που μοιάζουν να ξεφεύγουν από το θεωρητικό του μοντέλο του Πολάνυι, με στόχο από τη μια να εξετάσουμε πληρέστερα το θέμα μας και από την άλλη να δούμε αν οι διαφοροποιήσεις αυτές μπορούν να σημαίνουν ότι η βασική του υπόθεση δεν ισχύει. Να δούμε δηλαδή αν η ίδια η αποτυχία των εξωτερικών ενισχύσεων οδήγησε τους απόρους στις πόρτες αυτών των ιδρυμάτων ή αν επρόκειτο για μια ιδεολογική επιλογή η οποία είδε περισσότερο σαν ευκαιρία την παραπάνω αποτυχία, έχοντας ως στόχο την πειθάρχηση του δυνητικού εργατικού δυναμικού είτε μέσα στα ίδια τα ιδρύματα είτε μέσα από τη χρησιμοποίησή του στην παραγωγική διαδικασία.

Οι «γκρίζες ζώνες»

Ο Πολάνυι, αλλά και οι περισσότεροι ιστορικοί που ασχολούνται με τον Νέο Νόμο περί των Φτωχών, συμφωνούν ότι η ίδια η αποτυχία του συστήματος της επιδοματικής πολιτικής από τη Speenhamland και μετά οδήγησε τα πράγματα στη μεταρρύθμιση της δεκαετίας του 1830. Ωστόσο στην Βρετανία του 19^{ου} αιώνα υπήρξαν περιοχές στις οποίες εφαρμόστηκαν διαφορετικά μοντέλα ενισχύσεων των απόρων ή όπου οι εξωτερικές επιδοτήσεις δεν καταργήθηκαν ποτέ πλήρως, επειδή δίνονταν με τέτοιο τρόπο που εξυπηρετούσε τη βιομηχανία ή επειδή το κόστος τους δεν έγινε ποτέ απαγορευτικό. Τι συνέβη λοιπόν εκεί μετά τη μεταρρύθμιση του 1830 και τι είδους συμπεράσματα μπορούμε να εξαγάγουμε;

Σε μια τέτοια περίπτωση στο Βόρειο Yorkshire αναφέρεται η έρευνα της Christine Hallas. Πιο συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι πολλές μελέτες αναφέρουν πως μπορεί στον Νότο η διακοπή της εξωτερικής ανακούφισης να συνετέλεσε στην

ελαστικοποίηση της αγοράς εργασίας, αλλά σε πολλά τμήματα του Βορρά δεν υπήρξε ποτέ η αντίστοιχη ανάγκη. Ο βασικός λόγος για αυτό ήταν ότι σε αυτές τις επαρχίες δεν υπήρξε ποτέ μεγάλη συγκεντροποίηση της γης, αλλά αντίθετα κυριαρχούσε η μικρό-ιδιοκτησία. Πιο συγκεκριμένα, στο Βόρειο Yorkshire το 46,4% των νοικοκυριών το 1844 και το 28,4% το 1875 κατείχαν μέση ιδιοκτησία από ένα έως και δέκα στρέμματα⁹⁶. Η προσκόλληση των ανθρώπων στη γη, μαζί με την ανακούφιση που η δυνατότητα αυτή συνεπάγεται, αλλά και με το γεγονός ότι σε αυτές τις περιοχές δεν υπήρξε ποτέ ολοσχερής απώλεια των κοινοτικών δικαιωμάτων, άμβλυαν την ανάγκη των απόρων να διαβούν μαζικά τις πόρτες των Workhouses, ενώ τις διαρκώς αυξανόμενες ανάγκες της βιομηχανίας σε εργατικό δυναμικό κάλυπτε κατά μεγάλο μέρος η εντεινόμενη μετανάστευση των Ιρλανδών. Για τους λόγους λοιπόν αυτούς οι άποροι των ανωτέρω περιοχών είχαν περισσότερες επιλογές από το πείραμα των Workhouses κι έτσι μπόρεσαν να διατηρήσουν τις εξωτερικές βοήθειες τριάντα χρόνια μετά την ψήφιση του Νέου Νόμου περί των Φτωχών⁹⁷.

Στο ίδιο πνεύμα και ο John Broad υποστηρίζει ότι σε πολλές αγροτικές επαρχίες ο εγκλεισμός στα Workhouses δεν ήταν ποτέ η προτιμώμενη λύση. Αντίθετα, σε πολλές αγροτικές κοινότητες στα νότια των Midlands πολλοί άποροι ερχόμενοι σε συνεννόηση με τους τοπικούς ιδιοκτήτες γης μπορούσαν να χρησιμοποιούν παλιά ακατοίκητα σπίτια ή να κατασκευάζουν νέα στα όρια των υπαρχόντων οικισμών. Ακόμα και τη δεκαετία του 1830 οι ενορίες αυτών των περιοχών μπορούσαν να αποκτούν τη χρήση εγκαταλειμμένων σπιτιών ή εκτάσεων και να τα παραχωρούν στη συνέχεια στις οικογένειες εκείνες που κατά την κρίση τους τα χρειάζονταν περισσότερο⁹⁸. Όμως παρά την σχετικά αποτελεσματική αξιοποίηση τέτοιων πρακτικών, με την ψήφισή του ο Νέος Νόμος περί των Φτωχών ανάγκασε τις εν λόγω ενορίες του Bedfordshire και του Buckinghamshire να πουλήσουν αυτές τις οικίες υπό το βάρος των οικονομικών τους προβλημάτων προκειμένου να χρηματοδοτηθούν οι ανεγέρσεις νέων Workhouses ή οι μετασκευές των παλιότερων από αυτά⁹⁹.

⁹⁶ C. S. Hallas, Poverty and Pragmatism in the Northern Uplands of England: The North Yorkshire Pennines 1700-1900, *Social History*, Vol 25, No 1, Taylor and Francis Ltd, Jan. 2000, σ. 73.

⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 80.

⁹⁸ J. Broad, Housing the Rural poor in Southern England 1650-1850, *The agricultural History Review*, Vol. 48, No 2, *British agricultural History Society*, 2000, σ. 154.

⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 170.

Ενισχυτική αυτών των μελετών είναι και η έρευνα του Roger Wells, η οποία αναφέρει ότι στις παραπάνω περιοχές οι μισές ενορίες διέθεταν τέτοια σπίτια. Μάλιστα το 1/5 από αυτές κατείχαν περισσότερα από πέντε, τα πιο πολλά εκ των οποίων πουλήθηκαν στα πρώτα χρόνια της εφαρμογής του Νέου Νόμου περί των Φτωχών. Μπορεί κάτι τέτοιο να έγινε υποχρεωτικό με βάση τον Νόμο του 1834 και τις αποσαφηνιστικές του διατάξεις του 1835¹⁰⁰, ωστόσο στην πραγματικότητα η εξωτερική ανακούφιση σε αυτές τις ενορίες ποτέ δεν καταργήθηκε εντελώς. Πολλές φορές, ακόμα και κάτω από τα καινούργια δεδομένα, οι ενορίες βοηθούσαν τους φτωχούς τους πληρώνοντας ή συμπληρώνοντας τους το ποσό που χρειάζονταν για το ενοίκιο τους¹⁰¹.

Μια άλλη, εξίσου διαφορετική οπτική μας δίνει ο James Stephen Taylor. Ενώ κοινή πεποίθηση φαίνεται να είναι ότι το σύστημα αφορούσε τον βρετανικό νότο, ο ίδιος υποστηρίζει πως τελικά τα βόρεια τμήματα της χώρας έκαναν μεγαλύτερη χρήση του και ότι στόχος των νέων ρυθμίσεων δεν ήταν η μείωση, αλλά αντίθετα η ενθάρρυνση της μετανάστευσης προς τα νέα αστικά κέντρα¹⁰². Η τακτική των επιδομάτων μπορεί να μην κυρώθηκε ποτέ με νόμο, να υπήρξε μάλλον η συνισταμένη χιλιάδων επιμέρους αποφάσεων, αλλά φαίνεται κατά τον Taylor πως στον Βορρά λειτούργησε με διπλό τρόπο. Από τη μια ως βαλβίδα ελέγχου της μετανάστευσης και από την άλλη ως επιλογή της ελεύθερης αγοράς. Το τελευταίο δικαιολογείται από το γεγονός ότι πολλές ενορίες του βιομηχανικού Βορρά χρειάζονταν μεν επιπλέον πληθυσμό σε περιόδους ανάπτυξης, ωστόσο δεν ήθελαν να αναλάβουν εξολοκλήρου το κόστος συντήρησής του σε περιόδους ύφεσης. Τους ήταν λοιπόν λιγότερο δαπανηρό να τους επιδοτήσουν ώστε να μείνουν κοντά στον τόπο προέλευσής τους, όπου μπορούσαν οι ίδιοι να εξασφαλίσουν ένα μέρος του κόστους της επιβίωσής τους. Με τον τρόπο αυτό διατηρούσαν ένα εφεδρικό εργατικό δυναμικό με το χαμηλότερο δυνατό κόστος¹⁰³.

Η ανάλυση αυτή δεν αρνείται το γεγονός ότι το σύστημα εφαρμόστηκε και στις Νότιες αγροτικές ενορίες. Αλλά υποστηρίζει ότι τα βόρεια τμήματα της χώρας έδιναν

¹⁰⁰ R. Wells, *The Poor Law Commission and Publicly-Owned Housing in the English Countryside 1834-1847*, *The agricultural History Review*, Vol. 55, No 2, *British agricultural History Society*, 2007, σ.181-182.

¹⁰¹ Στο ίδιο, σ. 184.

¹⁰² James Stephen Taylor, *A Different Kind of Speenhamland: Nonresident Relief in the Industrial Revolution*, *The Journal of British Studies* 30.2 (1991), σ. 194.

¹⁰³ Στο ίδιο, σ. 188.

μεγαλύτερη ανακούφιση σε μη μόνιμους κατοίκους,¹⁰⁴ ενώ πολλές ενορίες εκεί επιδοτούσαν τους ανέργους με στόχο να διευκολύνουν τη μετανάστευσή τους στις νέες βιομηχανικές πόλεις. Για παράδειγμα, στο Kirkby Lonsdale επειδή δεν μπορούσαν πια να συντηρούν με ίδιους πόρους τους φτωχούς τους, επιδοτούσαν όσους νέους ήθελαν να μεταναστεύσουν στο Lancashire και στο West Riding του Yorkshire. Ο Taylor αναφέρει επίσης λογαριασμούς που προέρχονται από ενορίες του Μάντσεστερ στα χρόνια 1809 έως 1848, οι οποίοι περιέχουν τους αριθμούς των επιδοτούμενων και το σχετικό κόστος για Άγγλους και Ιρλανδούς. Τα στοιχεία αυτά δείχνουν πως οι αριθμοί των ντόπιων φτωχών είναι περίπου ίσοι με τους αντίστοιχους των παροίκων και το αντίστοιχο κόστος επίσης δεν δείχνει να διαφέρει ιδιαίτερα. Το ενδιαφέρον στοιχείο όμως είναι πως το κόστος των παροίκων καλύπτονταν από τις ίδιες τις ενορίες τους¹⁰⁵. Οι επιδοτήσεις αυτές πιθανόν να χρηματοδοτούνταν από τις τεχνητά υψηλές τιμές των σιτηρών, οι οποίες διατηρήθηκαν μέχρι το 1846. Συμπερασματικά λοιπόν, σύμφωνα με τον Taylor η βιομηχανική επιδοματική πολιτική στον Βορρά σκοπό είχε όχι να μειώσει, αλλά αντίθετα να επιταχύνει τη μετανάστευση. Τελικά μάλλον δεν πέτυχε απόλυτα τον σκοπό της, παρ' όλα αυτά όμως βοήθησε τους εκεί πληθυσμούς να βιώσουν ηπιότερα τις αλλαγές.

Το πρόβλημα της παραβατικότητας

Αν και οι βασικές αναφορές του Μισέλ Φουκώ αφορούν κυρίως το υπόδειγμα της Γαλλίας, η ίδια η καθολικότητα της σκέψης του, αλλά και κάποιες σαφείς αναφορές του στην περίπτωση της Βρετανίας θα έκαναν την προσέγγισή μας ελλιπή αν αποφασίζαμε να τις παραβλέψουμε. Είναι αλήθεια πως ο Γάλλος φιλόσοφος δεν έγραψε, από όσο γνωρίζουμε, κάποιο κείμενο στο οποίο να αναφέρεται αποκλειστικά στα Workhouses. Είναι όμως επίσης αλήθεια ότι τόσο στην *Ιστορία της Τρέλας* όσο και στην *Επιτήρηση και τιμωρία* ασχολείται είτε με τα ίδια τα ιδρύματα αυτά, είτε με τον κοινωνικοοικονομικό τους περίγυρο. Δυστυχώς, οι περιορισμοί αυτής της εργασίας δεν της επιτρέπουν να ασχοληθεί με την ουσία της θεώρησης του Φουκώ. Όμως κάποιες επισημάνσεις του θέτουν μια νέα συμπληρωματική διάσταση του ρόλου των Workhouses την οποία κατά την άποψή μας κανείς δεν μπορεί να παρακάμψει.

104. Ό.π., σ. 194.

105. Ό.π., σ. 196-200.

Ο Φουκώ στο βιβλίο του *Επιτήρηση και τιμωρία* επικεντρώνεται στην ανασηματοδότηση της λεγόμενης παραβατικότητας, η οποία έλαβε χώρα μετά το τελευταίο τέταρτο του 18^{ου} αιώνα, καθώς και στο τέλος της συναίνεσης που απολάμβαναν παλιότερα τέτοιου είδους συμπεριφορές. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρει ότι η γενικευμένη παραβατικότητα στους πληθυσμούς των απόρων αποτελούσε γενικευμένο γνώρισμα της πρώιμης Ευρώπης, παραβατικότητα η οποία όμως άλλοτε από αδυναμία και άλλοτε εθελούσια γινόταν αποδεκτή. Αυτό τον ελάχιστο βαθμό αυτονομίας, οι άποροι της εποχής είχαν καταφέρει να τον κατακτήσουν χρησιμοποιώντας τη βία αλλά και το πείσμα τους, επειδή τους ήταν απαραίτητη για να καταφέρουν να επιβιώσουν. Για τον λόγο αυτό και όταν οι εκάστοτε εξουσίες την απειλούσαν, οι ίδιοι εξεγείρονταν μαζικά.

Στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα η τάση αυτή έφτανε ως και τα όρια της εγκληματικότητας, αφού πολύ συνηθισμένο αποτέλεσμά της ήταν η φόρο-αποφυγή, το λαθρεμπόριο, οι λεηλασίες και οι ένοπλες επιθέσεις κατά των υπαλλήλων του Κράτους και ειδικότερα κατά όσων εργάζονταν στα δημόσια ταμεία. Μάλιστα πολλές φορές σημειώνονταν μέχρι και δολοφονίες από ανέργους, υπηρέτες που είχαν λόγους να εγκαταλείψουν τα σπίτια όπου δούλευαν, ή από όσους πάσχιζαν να αποφύγουν τη μοίρα που συνεπάγονταν η κατάταξη στο στρατό. Επειδή όμως επρόκειτο απλά για το απώτατο άκρο μιας γενικευμένης παρανομίας, αυτή η μορφή παρανομίας κατέληγε να κερδίζει αν όχι την υποστήριξη μεγάλου μέρους του πληθυσμού, τουλάχιστον την ανοχή του. Η ανοχή αυτή πολλές φορές μάλιστα ξεπερνούσε τα όρια του πληθυσμού των απόρων και έφτανε μέχρι και τα κατώτερα στρώματα των ευγενών ή και σε πολλούς ανερχόμενους αστούς, όταν π.χ. επρόκειτο για τη μη τήρηση των παραδοσιακών κανόνων στα εργαστήρια¹⁰⁶.

Όμως μια βαθιά μεταβολή φαίνεται να συνέβη προοδευτικά μετά τα μέσα του 18^{ου} αιώνα. Η εξελισσόμενη δημογραφική έκρηξη και η αύξηση του πλούτου συνετέλεσαν ώστε αυτή η λαϊκή παρανομία να διεκδικεί στην πράξη εκτός από δικαιώματα και μέρος της περιουσίας των άλλων, με τη μεγάλη διάδοση μικροκλοπών, αλλά και μεγαλύτερων ληστειών. Τα πραγματικά θύματα λοιπόν δεν ήταν πλέον οι κρατικοί υπάλληλοι, αλλά η μεσαία τάξη, δηλαδή αγρότες, τεχνίτες και οι ανερχόμενοι αστοί. Την ίδια στιγμή, οι διαδικασίες του μακρού χρόνου που περιγράψαμε στο πρώτο μέρος αυτής της εργασίας, οι οποίες κορυφώθηκαν στις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, είχαν συντελέσει στη μετατροπή της γαιοκτησίας από απλή χρήση σε

¹⁰⁶M. Foucault (1989), σ. 111.

απόλυτο δικαίωμα. Η εξέλιξη αυτή σήμαινε για τους πληθυσμούς των χωρικών, ότι παμπάλαια δικαιώματα τους, όπως αυτό της κοινής νομής, της συλλογής ξερών ξύλων, της βοσκής των ζώων τους κ.λπ., έφτασαν να θεωρούνται «κλοπή» από τους νέους ιδιοκτήτες των γαιών. Η αντιμετώπιση αυτή κατά τον Φουκώ ανάγκαζε τους απόρους να προβαίνουν σε όλο και πιο έκνομες ενέργειες, από αντίδραση αλλά και από ανάγκη, όπως διαρρήξεις των περιφράξεων, σφαγές ζώων, εμπρησμούς, βιαιότητες, ή και δολοφονίες ακόμα. Η απλή φόρο-αποφυγή είχε στον καινούργιο τούτο κόσμο μετατραπεί σε έγκλημα κατά της περιουσίας¹⁰⁷.

Η όποια λοιπόν ανοχή των γαιοκτημόνων και των αστών εξαφανίστηκε όταν η παραβατικότητα έφτασε να απειλήσει την ομαλή διεξαγωγή της εμπορικής και βιομηχανικής δραστηριότητας και τον ίδιο τον θεσμό της ιδιοκτησίας. Η ανάπτυξη του εμπορίου συνεπάγονταν τη λειτουργία μεγάλων λιμανιών, αποβαθρών και αποθηκών. Για να λειτουργήσουν απρόσκοπτα τα μεγάλα εργοστάσια χρειάζονταν τεράστιες συγκεντρώσεις πρώτων υλών, μηχανημάτων, ενέργειας και αναλωσίμων. Η επιτήρηση που συνεπάγονταν όλα αυτά ήταν ιδιαίτερα δαπανηρή και δεν εξασφάλιζε καμιά σιγουριά, εφόσον επιτηρητές και κλέφτες προέρχονταν από παρόμοια κοινωνικοοικονομικά στρώματα και συνεπώς είχαν πολλούς διαύλους επικοινωνίας μεταξύ τους.

Το φαινόμενο αυτό, λέει ο Φουκώ, γινόταν ιδιαίτερα αισθητό σε περιόδους οικονομικής ανάπτυξης. Μόνο στο Λονδίνο, σύμφωνα με εκτιμήσεις επιχειρηματιών και ασφαλιστών της εποχής, η κλοπή προϊόντων τα οποία προέρχονταν από εισαγωγές από την Αμερική έφτανε τις 250.000 λίρες το χρόνο κατά μέσο όρο, συνολικά δε οι κλοπές σε όλο το λιμάνι έφταναν τις 500.000, ενώ αν ως πεδίο αναφοράς χρησιμοποιήσουμε ολόκληρη την πόλη του Λονδίνου, ο αριθμός τους φτάνει τις 700.000 λίρες. Μιλάμε δηλαδή για ένα τεράστιο δίκτυο από μικρο-κλεπταποδόχους, μεγάλο-κλεπταποδόχους, παράνομες αποθήκες, επίορκους υπαλλήλους και φύλακες κ.λπ.. Το πρόβλημα επομένως, σημειώνει ο Φουκώ, κάθε φάσης των ποινικών μεταρρυθμίσεων δεν ήταν ποτέ οι μεγάλοι, μοναδικοί και ειδικευμένοι εγκληματίες, ακριβώς επειδή δεν επαναλαμβάνονται. Το πρόβλημα ήταν αυτού του είδους η μικρό-εγκληματικότητα και η ίδια η συναίνεση που απολάμβανε¹⁰⁸ ειδικά επειδή τα χρόνια που εξετάζουμε συναντήθηκε προοδευτικά με τα κοινωνικά κινήματα της εποχής μέσα στο φόντο της οικονομικής κρίσης. Όπως θα δείξουμε παρακάτω, η παρέμβαση της πολιτικής αποπειράθηκε να πειθαρχήσει τα

¹⁰⁷ Ό.π., σ. 114.

¹⁰⁸ Ό.π., σ. 115-116.

σώματα των παραλόγων, των παραβατικών και των απόρων διαχωρίζοντας αυτούς που μπορούσαν να είναι παραγωγικά αξιοποιήσιμοι και απειλώντας τους υπολοίπους με θεσμούς εγκλεισμού όπως ψυχιατρεία φυλακές και workhouses ανάλογα φυσικά με τις ιδιαιτερότητες κάθε ομάδας.

ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟ

Προς μια απόπειρα σύνθεσης και ερμηνείας

Είδαμε στο προηγούμενο μέρος ότι η κεντρική ιδέα της σκέψης του Καρλ Πολάνυι είναι ότι το νέο οικονομικό σύστημα σε καμιά περίπτωση δεν θα μπορούσε να επικρατήσει και πολύ περισσότερο να διατηρηθεί αν το συγκεντρωτικό Κράτος δεν έριχνε το ειδικό βάρος του προς αυτή την κατεύθυνση. Οι εξελίξεις στην οικονομία, η άνοδος του διεθνούς εμπορίου, ο καθολικός εκχρηματισμός και κυρίως η εισαγωγή των μεγάλων πολύπλοκων μηχανημάτων και η ανάγκη συνεχούς τροφοδοσίας τους με αναλώσιμα και πρώτες ύλες και της πλαισίωσής τους με ένα σταθερό στην σύνθεση και την απόδοσή του εργατικό δυναμικό, υπαγόρευαν τη μετατροπή κάθε ποιότητας και κάθε κοινωνικής σχέσης σε εμπόρευμα με καθορισμένη τιμή. Υπαγόρευαν δηλαδή την αναπροσαρμογή κάθε κοινωνικής σύμβασης, κάθε εθίμου, συνήθειας, πρόνοιας, στην κατεύθυνση της εξυπηρέτησης μιας αυτορρυθμιζόμενης αγοράς. Στα πλαίσια λοιπόν αυτά είναι που ο Πολάνυι ερμηνεύει την ολοσχερή σχεδόν διακοπή κάθε εξωτερικής βοήθειας στους απόρους, καθώς και την ριζική αλλαγή του ρόλου των Workhouses. Πλέον και μόνο η πρόθεση κάποιου να εισέλθει σε ένα από αυτά θα σήμαινε από μόνη της πως η κατάστασή του ήταν απελπιστική. Με τον τρόπο αυτό η πείνα γίνονταν η κύρια δύναμη που θα έστελνε τον πληθυσμό των απόρων στα νέα βιομηχανικά κέντρα και θα τους έκανε πρόθυμους να συνεργαστούν μεταξύ τους και με τον μηχανολογικό εξοπλισμό.

Ο Πολάνυι τονίζει δηλαδή τον ρόλο της πολιτικής ως ακρογωνιαίου λίθου της αλλαγής, αλλά στο σημείο αυτό η παρούσα εργασία αυτή έχει την πρόθεση να συμπληρώσει την σκέψη του αναλύοντας στο μέτρο του δυνατού και δύο εξίσου σημαντικούς παράγοντες της συγχρονίας, τους οποίους και ο ίδιος ο Πολάνυι κάθε άλλο παρά αρνείται. Την επίδραση αφενός της οικονομικής κρίσης που άρχισε από τη δεκαετία του 1820 και συνεχίστηκε μέχρι και τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, αφετέρου τον

ιδιαίτερα επιδραστικό ρόλο των μαλθουσιανών και ρικαρντιανών ιδεών. Ιδιαίτερα οι τελευταίες, κατά την άποψή μας, αποτέλεσαν όχι μόνο βασικό μοχλό που επιτάχυνε και καθόρισε τις εξελίξεις της εποχής, αλλά και μια πραγματικά έξοχη ανάλυση που φανερώνει τα αίτια της πρώτης πραγματικά δομικής κρίσης της νέας οικονομίας.

Η επίδραση των Μαλθουσιανών ιδεών

Οι απόψεις του Thomas Robert Malthus είναι γνωστές και η εργασία αυτή έχει επανειλημμένα αναφερθεί σε αυτές. Καθολική είναι επίσης και η παραδοχή όλων των ερευνητών της περιόδου για τον ιδιαίτερο ρόλο που αυτές έπαιξαν, τόσο σε σχέση με τα πορίσματα της Επιτροπής του 1834, όσο και για την αποδοχή της λογικής και των συμπερασμάτων της Επιτροπής από το κρίσιμο εκείνο τμήμα της κοινωνίας που παίρνει ή που απλά συναινεί στις πιο κρίσιμες από τις αποφάσεις που το αφορούν. Όμως οι ιδέες γίνονται κινητήρια δύναμη όταν πια δένουν με τις οικονομικές συνθήκες και πιο συγκεκριμένα όταν κάποιου είδους ερμηνεία τους δένει με τα υλικά συμφέροντα μιας ευρύτερης συμμαχίας κοινωνικών ομάδων. Φυσικά αυτού του είδους η παραδοχή δεν σημαίνει σε καμιά περίπτωση ότι υπάρχουν αδρανείς ή χωρίς νόημα ιδέες. Κάθε νόημα, κάθε κείμενο αν έχει κάποια εσωτερική δύναμη το ίδιο μπορεί να βρίσκεται στο περιθώριο ή στην αφάνεια και να ανασηματοδοτηθεί ή να αποτελέσει αυτούσιο την κινητήρια δύναμη εξελίξεων εκατοντάδες χρόνια μετά την πρώτη διατύπωσή του. Αυτό κατά την άποψή μας συνέβη με το έργο του Locke και με τα δόγματα της μεταρρυθμισμένης Εκκλησίας από το τελευταίο τέταρτο του 18^{ου} αιώνα και μετά.

Σε άρθρο τους οι Margaret Somers και Fred Block προβαίνουν σε μια, κατά την άποψή μας, ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα ανάλυση της προέλευσης και των αποτελεσμάτων των μαλθουσιανών αναλύσεων, στην προσπάθειά τους να διερευνήσουν τον ρόλο που παίζουν οι ριζοσπαστικές ιδέες μετά από μια έκτακτη εθνική ή κοινωνική κρίση. Αφού λοιπόν επισημαίνουν ότι με την εφαρμογή του Νέου Νόμου περί των Φτωχών η χρηματοδότηση του συστήματος πρόνοιας στη Βρετανία μειώθηκε κατά σχεδόν 50%¹⁰⁹, επισημαίνουν ότι στην πραγματικότητα η κρίση στη Βρετανία χρονολογούνταν τουλάχιστον ήδη από το 1795. Γι' αυτό και πολλές από τις κυρίαρχες ιδέες της περιόδου προσπαθούσαν να εξηγήσουν ή να δικαιολογήσουν τις ολέθριες συνέπειες της ελεύθερης αγοράς. Για παράδειγμα, ενώ εκείνη την περίοδο

¹⁰⁹ R. Somers και F. Block, From Poverty to Perversity. Ideas, Markets and Institutions over 200 Years of Welfare Debate, *American Sociological Review*, Vol. 70, No 2, σ.262.

στο επίπεδο της πολιτικής αγωνίζονταν για το καθολικό δικαίωμα ψήφου, στο κοινωνικό-οικονομικό επίπεδο ασκούσαν δριμεία κριτική στο σύστημα της επιδοματικής πολιτικής, της Speenhamland.

Οι ίδιοι ερευνητές, στηριζόμενοι στις απόψεις των Camic και Cross του 2001, υποστηρίζουν ότι η εξέλιξη των ιδεών δεν αντανάκλα απλώς μεταβολές στην οικονομική σφαίρα, αλλά μπορεί να παίξει ρόλο πρωταγωνιστικό, αρκεί να δένει αποτελεσματικά με τις τοπικές συνθήκες. Αυτό ακριβώς συνέβη την εποχή που εξετάζουμε και με το μαλθουσιανό αφήγημα. Πιο συγκεκριμένα, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, η αύξηση του πληθυσμού και μια σειρά άλλων παραγόντων που έχουμε ήδη περιγράψει, δημιούργησαν μια σοβαρή κρίση του παλιού υποδείγματος κοινωνικής οργάνωσης και πρόνοιας. Την ίδια εποχή είχαν ήδη διαμορφωθεί εκείνες οι συνθήκες που επέτρεψαν στη διάνοηση και στους ανερχόμενους αστούς να παράγουν και να διαδώσουν μια ριζικά νέα κοινωνική αντίληψη, την οποία οι ίδιες οι συνθήκες δημιουργίας της, η εσωτερική συνοχή της, αλλά και το κοσμικό ζάρι θα προσθέταμε εμείς, κατάφεραν να νομιμοποιήσουν ως τη μόνη ριζική λύση στο πρόβλημα¹¹⁰.

Όσον αφορά τον Malthus, η δύναμη, η διάδοση και κυρίως η αποδοχή των ιδεών του στηρίζονταν, πέρα από την ικανότητα του δημιουργού τους, σε δύο βασικούς πυλώνες. Από τη μια εκλαΐκευε και μετέφερε στην κοινωνία τη νέα ηθική που το έργο του Adam Smith ανέπτυξε, από την άλλη αναπαρήγαγε τη νευτώνεια λογική των συγκρούσεων και των ισορροπιών¹¹¹. Και ενώ η δεύτερη αποδεικνυε καθημερινά την ορθότητα και χρησιμότητά της, επειδή επέτρεπε την ορθολογική εκμετάλλευση της φύσης, την κατασκευή μηχανών, τη μαζική παραγωγή και τα κέρδη, η πρώτη αποτελούσε το πιο σύγχρονο ηθικό επιχείρημα της νέας κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας.

Οι Somers και Block λοιπόν υποστηρίζουν ότι η μαλθουσιανή προσέγγιση ανήκει στην κατηγορία που θα ονομάζαμε σήμερα «θεωρητικό ρεαλισμό», επειδή σε αντίθεση με τον στείρο θετικισμό αναζητούσε στη φύση μη παρατηρήσιμες οντότητες, όπως τη σχέση τροφίμων και πληθυσμού. Ακολουθούσε δηλαδή τη νευτώνεια λογική που υπαγόρευε πως πίσω από κάθε ρολόι υπάρχει ένας μηχανισμός, του οποίου τις βασικές αρχές λειτουργίας μπορούμε να προσεγγίσουμε με διάφορες μαθηματικές επαγωγές. Αποτέλεσμα της λογικής αυτής ήταν η επιστημονική θεμελίωση μιας εντελώς διαφορετικής θέασης για τη φτώχεια. Η τελευταία δεν θεωρούνταν πλέον

¹¹⁰ Ό.π., σ. 265-266.

¹¹¹ Ό.π., σ. 272.

παράγωγο της λειτουργίας του οικονομικού συστήματος, αλλά μια καθαρά ατομική στάση και επιλογή των υποκειμένων, επομένως υπήρχε γόνιμο έδαφος για αναπροσανατολισμό της στάσης τους μέσω του νέου ρόλου των Workhouses.

Τα ίδια μοντέλα σκέψης ακολούθησαν αργότερα πολλοί ζηλωτές του Malthus με μεγάλη επιρροή στην κοινή γνώμη της εποχής τους, όπως ο Thomas Chalmers, ο οποίος πολέμησε τη φιλανθρωπία. Ακριβώς αυτή τη λογική ακολούθησε και η περίφημη Έκθεση της Επιτροπής του 1834. Η τελευταία μάλιστα, εκκινώντας από τέτοιες παραδοχές, αναζήτησε παραδείγματα ενοριών οι οποίες θα μπορούσαν να επιβεβαιώσουν την άποψή της και στατιστικά στοιχεία για να τη στηρίξει επιστημονικά¹¹².

Η δομική κρίση των μέσων της δεκαετίας του 1830

Όταν τη δεκαετία του 1840 ο Engels έγραφε στην Αγγλία για την κατάσταση της εργατικής τάξης, είχε την ευκαιρία να ζησει από πρώτο χέρι τις επιπτώσεις της κορύφωσης της πρώτης δομικής κρίσης του νέου συστήματος. Για την ερμηνεία της κρίσης αυτής παραμένουν αξιεπέραστες οι αναλύσεις των αιτίων της από τον David Ricardo και από τον Karl Marx, έστω και αν οι αναλύσεις τους είχαν διαφορετικές ιδεολογικές αφετηρίες. Όπως θα αναπτύξουμε πληρέστερα παρακάτω, δεδομένου ότι και για τους δύο αυτούς στοχαστές η αξία ενός προϊόντος ισούται με το σύνολο της αφηρημένης εργασίας που αυτό περιέχει, τα αίτια της κρίσης εντοπίζονται στο ότι η ανάπτυξη και η μαζική εισαγωγή των μηχανών που συνεπάγεται την αύξηση της παραγωγικότητας, δηλαδή την παραγωγή περισσότερων προϊόντων από τον ίδιο αριθμό εργατών, είχε ως αποτέλεσμα και την πτώση της αξίας, άρα και της τιμής κάθε μονάδας προϊόντος. Πράγματι, ο Isaac Ilych Rubin περιγράφει την τρομακτική μείωση κόστους που συνέβη τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα. Μια λίβρα βαμβακερού υφάσματος, το οποίο εκτόπισε σταδιακά το μάλλινο, από 35 σελίνια που κόστιζε επί μακρά σειρά ετών, έπεσε στα 9 το 1800 και στα 3 το 1830¹¹³. Προκειμένου να αποφευχθεί η κρίση, τούτη η βίαιη πτώση των τιμών, άρα και των μισθών των εργατών, θα έπρεπε να συνοδεύεται κι από αντίστοιχη μείωση του κόστους διαβίωσης. Όμως επειδή, όπως πολύ διεισδυτικά ανέλυσε ο Ricardo, οι τιμές των τροφίμων δεν μπορούσαν να μειωθούν ελλείψει γόνιμης γης, αλλά και λόγω της εφαρμογής του περίφημου νόμου για τα σιτηρά που απαγόρευε την εισαγωγή τους,

¹¹² Ό.π., σ. 277.

¹¹³ Isaac Ilych Rubin (1993), σ. 281.

αυτή η μείωση ήταν αδύνατη, με αποτέλεσμα τον κοινωνικό πόλεμο εργοδοτών και εργαζομένων και την απότομη συμπίεση των πραγματικών μισθών των τελευταίων και του βιοτικού τους επιπέδου¹¹⁴.

Το 1840 οι μισοί από το εργατικό δυναμικό των πόλεων ήταν άνεργοι. Αλλά και για τους άλλους μισούς τα πράγματα δεν ήταν καλύτερα. Ενώ μια πενταμελής οικογένεια χρειαζόταν 20 σελίνια την εβδομάδα για να κρατηθεί πάνω από το όριο της φτώχειας, στα εργοστάσια του Bolton ένας χειρώνακτας υφαντής κατάφερνε να κερδίζει μόλις τρία σελίνια την εβδομάδα. Μάλιστα το 65% του οικογενειακού εισοδήματος πήγαινε αποκλειστικά στην τροφή. Ένα μέτρο των καθημερινών δυσκολιών των ανθρώπων ήταν το γεγονός ότι η κατά κεφαλήν κατανάλωση κρέατος έπεσε στις αρχές του 19ου αιώνα στα 18,5 κιλά τον χρόνο¹¹⁵. Τα στοιχεία αυτά από την καθημερινή ζωή των ανθρώπων δεν φαίνεται να επιβεβαιώνουν τις αισιόδοξες αναλύσεις κάποιων ιστορικών και δείχνουν ότι τα οφέλη από τη μεγέθυνση της οικονομίας δεν έφτασαν ποτέ στην πλειονότητα των εργατών, συνεπώς ποτέ οι βιομηχανικές περιοχές δεν αποτέλεσαν ένα λιμάνι σιγουριάς για αυτούς. Ειδικά οι υφαντουργοί της οικοτεχνίας ήταν τα μεγάλα θύματα της βιομηχανικής επανάστασης¹¹⁶. Κατά τον Geary, η αμοιβή ενός χειριστή χειροκίνητου αργαλειού έπεσε από τα 30 σελίνια στα 1800 στα 5 σελίνια στις αρχές του 1830¹¹⁷.

Οι επιπτώσεις των απόψεων του David Ricardo

Ο David Ricardo αποτελεί αναμφίβολα μια μορφή της περιόδου που εξετάζουμε, την οποία δεν μπορεί να προσπεράσει κανείς. Δεν είναι μόνο το γεγονός ότι, άθελά του ίσως, έφερε στο προσκήνιο τον ανθρώπινο παράγοντα, τονίζοντας πως η αφηρημένη εργασία είναι διαχρονικά η μόνη πηγή της αξίας των προϊόντων και επηρέασε με αυτόν τον τρόπο καθοριστικά την εξέλιξη της σκέψης του Karl Marx, ούτε ότι η ανάλυσή του είναι, παρά τις επιμέρους αστοχίες της, εξαιρετικά διεισδυτική. Είναι κυρίως το γεγονός ότι η ίδια η δομή των επιχειρημάτων του, περισσότερο και από όσα τελικά πρότεινε ο ίδιος, επηρέασε βαθιά τους πρωταγωνιστές της τελικής σύγκρουσης της δεκαετίας του 1830 και τον ανέδειξε σαν τον φυσικό ηγέτη του βιομηχανικού τμήματος της αστικής τάξης, μιας και έντυσε επιστημονικά την βαθιά

114. Στο ίδιο, σ. 281.

115. Edward M. Burns (2006), σ. 512.

116. Στο ίδιο, σ. 475.

117. D. Geary (1988), σ. 46.

της ανάγκη να εξασφαλίσει χαμηλότερους μισθούς. Όμως κάτι τέτοιο οδηγούσε στη σύγκρουση με τα ανώτερα τμήματα της αριστοκρατίας, τα οποία κατείχαν μονοπωλιακά το μεγαλύτερο μέρος της γης, εμποδίζαν τους απόρους να μεταναστεύσουν στις πόλεις με πολιτικές εξωτερικών ενισχύσεων και δεν άφηναν ελεύθερες τις εισαγωγές σιταριού και καλαμποκιού. Εντός λοιπόν αυτής της σύγκρουσης είναι που, κατά την άποψη αυτής της εργασίας, εντάσσεται η νέα πολιτική σχετικά με τα Workhouses, και ως εκ τούτου η αναφορά στον Ricardo τελικά μάλλον ενισχύει παρά αποδυναμώνει το επιχείρημα του Πολάνυι.

Από τα πρώτα κιάλια χρόνια της δεκαετίας του 1830 ήταν ορατό, σε ειδικούς και μη, πως κάτι δεν πήγαινε καλά στο βρετανικό Βασίλειο. Η κρίση που μάστιζε τους πληθυσμούς παλιών και νέων πόλεων γενικευόταν, εργοστάσια άνοιγαν και έκλειναν πολύ γρήγορα, διευρύνοντας ακόμα περισσότερο την ανασφάλεια και την απελπισία όχι μόνο των ιδιοκτητών τους, αλλά και των εργατών και των ανέργων. Αλλά και στη βρετανική ύπαιθρο τα πράγματα δεν ήταν καλύτερα. Το σύστημα της επιδοματικής πολιτικής, σχεδόν τρεις δεκαετίες μετά την πρώτη εφαρμογή του, είχε ήδη φτάσει στα όριά του. Όπως αναφέραμε και παραπάνω, οι αγροτικοί πληθυσμοί ζώντας διαρκώς στο κατώτατο όριο της φτώχειας δεν ενδιαφέρθηκαν να βελτιώσουν την εργασία και τα εργαλεία τους, ακριβώς επειδή μέχρι τότε πίστευαν ότι η κοινοτική επιδότηση θα τους επέτρεπε τελικά να επιβιώσουν. Για τον λόγο αυτό δεν μετανάστευσαν μαζικά προς τα παλιά και νέα αστικά κέντρα, όπως αναμενόταν, δεν συνδικαλίστηκαν, δεν έγιναν ποτέ τάξη με τη μαρξική έννοια, ακριβώς επειδή αυτή η στοιχειώδης προστασία που απολάμβαναν, τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια, τους εμπόδισε. Φυσικά, τούτη η προστασία που χρόνο με το χρόνο μειώνονταν, είχε και θετικές πλευρές. Μείωσε την ταχύτητα των αλλαγών και συνεπώς συνέβαλε στην προστασία παραγωγικών πόρων και κοινοτήτων, όμως ακριβώς επειδή χρηματοδοτούνταν από τις ιδιαίτερα ακριβές τιμές των τροφίμων, ιδιαίτερα του καλαμποκιού, και την ολοένα και βαρύτερη φορολογία των υπολοίπων, ήταν επόμενο πως δεν θα μπορούσε να δώσει απαντήσεις στις συνθήκες της βαθιάς δομικής κρίσης των μέσων της δεκαετίας του 1830. Ήταν λοιπόν εκείνα ακριβώς τα χρόνια που η αισιοδοξία για το μέλλον κατέρρευσε, μαζί με τις τιμές των βιομηχανικών προϊόντων.

Το ιδιαίτερα ακριβό σιτάρι και καλαμπόκι, απόρροια της απαγόρευσης των εισαγωγών, της αύξησης του πληθυσμού και του συνακόλουθου περιορισμού της αξιοποιήσιμης γης, σύμφωνα με τον Ricardo, καθιστούσαν μη βιώσιμη μακροχρόνια τη μείωση του γενικού επιπέδου των μισθών, ακριβώς τη στιγμή που η μαζική εισαγωγή των μηχανών και η συγκυρία έκανε τις τιμές των βιομηχανικών προϊόντων

να καταρρέουν. Και αυτό ακριβώς το αδιέξοδο, σύμφωνα πάντα με τον ίδιο, οφείλονταν στην αντιπαραγωγική και μονοπωλιακή κατοχή της γης από τα ανώτερα στρώματα της αριστοκρατίας.

Ήταν λοιπόν φανερό πως τα βελούδινα χρόνια της σύνθεσης και συνεργασίας μεταξύ των κυρίαρχων ελίτ της βρετανικής κοινωνίας έφταναν στο τέλος τους. Μπορεί, όπως αναλύσαμε προηγουμένως, μεγάλο τμήμα των αστών να προήλθε από τις τάξεις της μεσαίας κυρίως αριστοκρατίας, μπορεί οι ίδιοι οι αστοί (μεταξύ αυτών και ο ίδιος ο Ricardo), όπως εξήγησε ο Immanuel Wallerstein, να επιδίωξαν να αποκτήσουν τίτλους και γη ως τη μόνη σταθερά σε έναν ραγδαία μεταβαλλόμενο κόσμο, εντούτοις έφτανε πλέον η στιγμή της μεγάλης σύγκρουσης, όχι μεταξύ προσώπων απαραίτητα, αλλά κυρίως μεταξύ συμφερόντων. Η απαγόρευση των εισαγωγών του καλαμποκιού έπρεπε να λήξει, το ίδιο και η προστασία των αγροτικών πληθυσμών. Η εξασφάλιση φτηνής εργασίας απαιτούσε την ενίσχυση της μετανάστευσης προς τα αστικά κέντρα και η ανάπτυξη και η ευημερία ήταν οι μόνες σταθερές που θα εγγυούνταν αποτελεσματικά τη μακροπρόθεσμη προστασία της κοινωνικής ειρήνης. Μάλιστα φαίνεται ότι ακριβώς σε αυτό το χρονικό σημείο το βρετανικό Κράτος και η κυρίαρχη πλέον τάξη των αστών εμπόρων και τραπεζιτών αισθανόταν αρκετά δυνατή να το πράξει. Δηλαδή, αν και ο ίδιος ο Ricardo ήταν υπέρ της σταδιακής διακοπής της εξωτερικής βοήθειας επειδή καταλάβαινε ότι θα έπρεπε να δοθεί ο απαραίτητος χρόνος στους πληθυσμούς των απόρων ώστε να μπορέσουν να προσαρμοστούν, το έργο του αναδείκνυε την αντίθεση ανάμεσα στις τιμές των τροφίμων και το επίπεδο των μισθών που έπρεπε να μειωθούν και των προνομίων της ανώτερης ευγένειας που εμπόδιζε μια τέτοια εξέλιξη. Κι εφόσον οι πληθυσμοί των απόρων, επιδοτούμενοι εξωτερικά, χρησιμοποιούνταν από την αριστοκρατία ως μηχανισμός διατήρησης αυτού του προνομίου, οι ενισχύσεις έπρεπε να διακοπούν.

Η τέλεια καταιγίδα

Ο Άγγελος Χανιώτης έχει στο παρελθόν χρησιμοποιήσει τον όρο «συμπλοκή» προκειμένου να περιγράψει πολλά και φαινομενικά ασύνδετα μεταξύ τους, τοπικά και χρονικά, γεγονότα και εξελίξεις, τα οποία όμως σε μια δεδομένη χρονική περίοδο παρήγαγαν παρόμοια αποτελέσματα¹¹⁸. Κάτι τέτοιο φαίνεται να συνέβη, κατά την άποψή μας, και στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1830. Πιο συγκεκριμένα,

¹¹⁸https://mathesis.cup.gr/assets/courseware/v1/5601ce659ef7bed0c8f3aca7175e35e5/c4x/History/Hist2.1/asset/Hist_2.1_12345_updated.pdf σ.22.

έλαβαν χώρα μια σειρά από συμβάντα του μακρού, του μέσου και του βραχέως χρόνου, τα οποία διαμόρφωσαν το περιβάλλον του «μεγάλου μετασχηματισμού» και τα οποία επιγραμματικά αναφέραμε στα προηγούμενα μέρη της εργασίας αυτής. Συμπέρασμα μας είναι ότι κανένα από αυτά τα συμβάντα δεν θα μπορούσε να διαμορφώσει από μόνο του μια τόσο δραματική για τη ζωή των ανθρώπων εξέλιξη, όπως ήταν η δημιουργία μιας εθνικής αγοράς εργασίας, αν δεν υπήρχε η καταλυτική παρέμβαση του βρετανικού Κράτους, το οποίο μεταξύ άλλων χρησιμοποίησε μέσα όπως ήταν ο Νέος Νόμος περί των Φτωχών και το πείραμα των Workhouses. Όμως από την άλλη μεριά, η επιτυχία αυτών των παρεμβάσεων δεν είναι δυνατόν να εξηγηθεί χωρίς να ληφθούν υπόψη οι παραπάνω παράγοντες. Συγκεκριμένα, εξελίξεις του μακρού χρόνου, όπως ήταν η αύξηση του πληθυσμού, η ανασύνθεση των ελίτ, η νέα ηθική, η ανασηματοδότηση της ιδιοκτησίας, η αργή έλευση της νέας οικονομίας, είχαν διαβρώσει αποτελεσματικά τα θεμέλια του παλιού κόσμου, αλλά δεν ήταν σε καμιά περίπτωση ικανές από μόνες τους να οδηγήσουν στον μεγάλο μετασχηματισμό.

Ωστόσο, όσο πλησιάζαμε προς το τέλος του 18ου αιώνα, οι εξελίξεις αυτές προοδευτικά αποκτούσαν άλλο νόημα, καθώς αλληλοεπιδρούσαν με σημαντικές εξελίξεις του μέσου χρόνου, όπως οι εντεινόμενες περιφράξεις και η καταστροφή της οικοτεχνίας και βιοτεχνίας της υπαίθρου, η οποία αδυνατούσε πλέον να ανταγωνιστεί την παραγωγικότητα των νέων εργοστασίων. Η συνεπαγόμενη απειλή αποψίλωσης της υπαίθρου από τον πληθυσμό της οδήγησε τα ανώτερα στρώματα της αριστοκρατίας να υιοθετήσουν επιδοματικές πολιτικές, για τις οποίες δεν ίσχυε πλέον η παλιά διάκριση ανάμεσα στους ικανούς και μη φτωχούς και τις οποίες χρηματοδοτούσαν από τις υψηλές τιμές των τροφίμων. Τη στάση τους αυτή ενίσχυσαν η εντεινόμενη απειλή κατά της τάξης και της ίδιας τους της υπόστασης που προερχόταν από την άλλη μεριά της Μάγχης, το πλήθος των ανέργων στρατιωτών, καθώς πλησίαζε η λήξη των Ναπολεόντειων πολέμων, και το κίνημα των Λουδιτών, που την εποχή εκείνη έδειχνε να έχει πολύ απειλητικότερες διαστάσεις από αυτές που του αποδίδει η σύγχρονη ιστοριογραφία.

Όμως τα επιδόματα αυτά αν και βραχυπρόθεσμα προστάτεψαν τους πληθυσμούς ιδιαίτερα στην Νότια Αγγλία, μακροπρόθεσμα είχαν τελείως διαφορετικά αποτελέσματα. Προκάλεσαν την εξάρτηση των αγροτικών πληθυσμών από τη χορήγησή τους, μείωσαν την παραγωγικότητα των περιοχών αυτών, αφού οι γαιοκτήμονες επιδοτούμενοι στην ουσία οι ίδιοι δεν είχαν κανένα λόγο να εκσυγχρονίσουν περαιτέρω την παραγωγή τους και, τέλος, εμπόδισαν την

κινητικότητα του πληθυσμού που ήταν απαραίτητη για τη βιομηχανία των πόλεων. Το πιο σημαντικό τους όμως αποτέλεσμα ήταν πως κρατούσαν τις τιμές των τροφίμων υψηλές.

Τα προβλήματα αυτά έγιναν πια αξεπέραστα όταν η εντεινόμενη εισαγωγή των μεγάλων και περίπλοκων μηχανών δημιούργησε δύο νέα ζητήματα. Από τη μια, τα νέα δεδομένα παραγωγής που η ύπαρξή τους απαιτούσε ένα σταθερό και εξαιρετικά πειθαρχημένο εργατικό δυναμικό. Δεν μπορούσε πλέον ο εργαζόμενος να πηγαίνει στο εργοστάσιο όποτε ο ίδιος το επέλεγε, να καθυστερεί, να μη συνεργάζεται κ.λπ. Από την άλλη, η έλευσή τους προκάλεσε μια πρωτοφανή πτώση των τιμών των βιομηχανικών προϊόντων, την ίδια στιγμή που οι υψηλές τιμές των τροφίμων και η ακαμψία της αγοράς εργασίας εμπόδιζαν τους μισθούς να την ακολουθήσουν ανάλογα. Αυτή ακριβώς η αναντιστοιχία, μαζί ασφαλώς με συγκυριακά αίτια, ήταν το γεγονός που προκάλεσε την πρώτη αληθινά δομική κρίση του συστήματος εκείνα τα χρόνια.

Σε κείνο λοιπόν το χρονικό σημείο ήταν που οι ιδέες των Locke, Smith και της μεταρρυθμισμένης Εκκλησίας φάνηκε να αποκτούν ένα άλλο, διαφορετικό από τις προθέσεις των εμπνευστών τους περιεχόμενο, και άλλοι εξαιρετικά προικισμένοι διανοούμενοι πρόσθεσαν το δικό τους ειδικό βάρος στις εξελίξεις. Ήταν οι μαλθουσιανές ιδέες για τον πληθυσμό που ενέτειναν τις ανησυχίες των μεσαιών τάξεων και κυρίως οι ρικαρντιανές αναλύσεις που φανέρωσαν στις νέες ανερχόμενες ελίτ της βιομηχανίας και του εμπορίου ποιο ακριβώς ήταν το πρόβλημα.

Αλλά δεν ήταν μόνο αυτό. Η ανάλυση του Φουκώ, που παρουσιάσαμε, δείχνει γλαφυρά ότι το πρόβλημα σχετικά με τη διαχείριση της φτώχειας δεν αφορούσε μόνο τη δημιουργία μιας εθνικής αγοράς εργασίας, όπως ισχυρίζεται ο Πολάνυι, ούτε την πτώση των εργατικών μισθών. Υπήρχε ένα δεύτερο, αλλά εξίσου μεγάλο πρόβλημα που έπρεπε να λύσουν. Οι φτωχο-διάβολοι διατηρούσαν ακόμα από τα βάθη του χρόνου ή ανασυνέθεταν έναν λόγο δικό τους και πρακτικές που ήταν αντίθετες στο αστικό δίκαιο και στην ηθική της εποχής. Λόγο και πρακτικές που έρχονταν σε ευθεία αντίθεση με την ανάγκη της ασφαλούς αποθήκευσης των εμπορευμάτων, των τελωνειακών δασμών, της φορολογίας δηλαδή απέναντι στην ιδιοκτησία των άλλων και μπορούσαν να αναπτύξουν αντιστάσεις απέναντι στη δύναμη της πείνας την οποία οι άρχουσες τάξεις σκόπευαν να χρησιμοποιήσουν ως καταλύτη των αλλαγών. Η σκληρότητα των συνθηκών λοιπόν και η ίδια η οργάνωση της ζωής εντός των

Workhouses μπορεί να ερμηνευθούν και σαν ένας μηχανισμός αποτροπής και πειθάρχησης.

Τέλος, το γεγονός ότι πολλά τμήματα της χώρας είχαν καταφέρει να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά το πρόβλημα της φτώχειας εφαρμόζοντας διαφορετικές από την πολιτικές από την επιδοματική, αλλά παρόλα αυτά υποχρεώθηκαν από τις προβλέψεις του Νέου Νόμου περί των Φτωχών να τις εγκαταλείψουν, δείχνει ότι η εφαρμογή του πειράματος των Workhouses ήταν περισσότερο ιδεολογική επιλογή παρά πραγματική ανάγκη. Μάλιστα η φυσική αύξηση του πληθυσμού των πόλεων, αλλά και η μετανάστευση των Ιρλανδών που είχε αρχίσει πολύ νωρίτερα από τον λεγόμενο λιμό της πατάτας, προσέφεραν άφθονο εργατικό δυναμικό, καθιστώντας πιθανόν αχρείαστη τη βία που τα Workhouses άσκησαν στους απόρους.

ΜΕΡΟΣ ΕΚΤΟ

Αποτελέσματα

Τελικά, όλη αυτή η απίστευτη βία που ασκήθηκε σε βάρος των πιο αδύναμων τμημάτων του πληθυσμού έφερε άραγε τα επιθυμητά για τη βιομηχανία αποτελέσματα; Σε ποιο βαθμό η περικοπή της εξωτερικής βοήθειας και οι δυσκολίες της ζωής στα Workhouses συνετέλεσαν στην αύξηση της κινητικότητας του πληθυσμού στη Βρετανία των μέσων του 19^{ου} αιώνα; Ασφαλώς δεν θα ήταν δόκιμο να προσεγγίσουμε το ζητούμενο εκ του αποτελέσματος. Το γεγονός ότι διαμορφώθηκε τελικά μια αγορά εργασίας ή ότι κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, παρ' όλες τις συγκυριακές κρίσεις, υπήρξε μια θεαματική αύξηση της παραγωγής, δεν σημαίνει ότι κατ' ανάγκη αυτή η εξέλιξη ήταν αποτέλεσμα των προβλέψεων του Νέου Νόμου περί των Φτωχών και του πειράματος των Workhouses, δεδομένου ότι ένα πλήθος άλλων παραγόντων, όπως π.χ. η μετανάστευση των Ιρλανδών που κορυφώθηκε μετά τον λιμό του 1847-48, έπαιξαν και αυτοί τον ρόλο τους¹¹⁹. Η αξιολόγηση επίσης των αποτελεσμάτων των νέων πολιτικών που εφαρμόστηκαν στη Βρετανία την τρίτη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα, συναντά επιπλέον δυσκολίες λόγω της

¹¹⁹ Πεποίθηση της εργασίας αυτής είναι ότι οι ίδιες οι μακροοικονομικές διαδικασίες που κατέστρεψαν την οικοτεχνία και τη μικρή κλίμακας βιομηχανία της αγγλικής υπαίθρου, έπαιξαν τον ρόλο τους και στην περίπτωση της Ιρλανδίας. Ως εκ τούτου, ο λιμός του 1847-1748 ήταν μάλλον ο τραγικός επίλογος μιας μακρόχρονης διαδικασίας.

έλλειψης επαρκών ποσοτικών στοιχείων που αφορούν την εποχή αυτή και φυσικά δεν μπορεί να γίνει όπως θα έπρεπε στα στενά όρια αυτής της εργασίας. Ωστόσο μπορούμε τελικά να πούμε ότι η εσωτερική μετανάστευση στη Βρετανία στα χρόνια που εξετάζουμε ήταν η συνισταμένη αναρίθμητων κοντινών διαδοχικών αλυσιδωτών κινήσεων του πληθυσμού από την ύπαιθρο προς τις πόλεις και συνοδευόταν από μια σημαντικού μεγέθους αντίστροφη κίνηση. Αναρωτιέται λοιπόν κανείς αν ήταν απαραίτητη τόση βία για να επιτευχθούν οι στόχοι των κυρίαρχων βιομηχανικών ελίτ της περιόδου ή αν αυτό που σήμερα θεωρείται επιτυχία της ήταν απλώς κάτι που θα συνέβαινε έτσι και αλλιώς, οπότε το πείραμα των Workhouses ήταν απλώς το τραγικό αποτέλεσμα μιας σειράς ιδεολογικής εμμονής.

Το παραπάνω συμπέρασμα επιβεβαιώνεται από τα πολύ χρήσιμα στοιχεία που βρίσκει κανείς στο βιβλίο *Migration and mobility in Britain since the 18th Century*, των Colin Pooley και Jean Turnbull και αφορούν έρευνα 16.091 περιπτώσεων μετακίνησης. Οι περίοδοι εξέτασης που επέλεξαν, καθώς και οι λόγοι αυτής της επιλογής είναι οι ακόλουθες¹²⁰:

- A. Η περίοδος 1750 -1839 αποτελεί το χρονικό διάστημα που μεσολαβεί από την εμφάνιση της βιομηχανικής επανάστασης μέχρι την ταχεία ανάπτυξη πλήθους αστικών κέντρων.
- B. Η περίοδος 1840- 1879 στην ουσία αποτελεί μια ενδιάμεση Βικτωριανή περίοδο, κατά την οποία η οικονομική ανάπτυξη σταθεροποιείται και γίνεται βιώσιμη, υπάρχει δε αστική ανάπτυξη, η οποία όμως συνοδεύεται από τραγικές συνθήκες διαβίωσης.
- Γ. Στην περίοδο 1880 -1919 μιλάμε για ολοκλήρωση της δημογραφικής μετάβασης, χαμηλότερη θνησιμότητα και αύξηση της γεννητικότητας, για ένα νέο υπόδειγμα βιομηχανικής ανάπτυξης και μια νέα κοινωνική και πολιτική συνείδηση
- Δ. Η περίοδος από το 1920 και εξής δεν εμπίπτει στο ερευνητικό πεδίο αυτής της εργασίας.

Στα πλαίσια αυτά οι αναλύσεις για την εμπειρία ζωής των μετακινούμενων πληθυσμών εξετάζονται σε συνάρτηση με την ηλικία τους, στις ακόλουθες ομάδες, με κριτήριο το έτος γέννησής τους¹²¹: A.1750-1819, B.1820-1849, Γ.1850-1889, και Δ.1890-1930.

¹²⁰ Pooley – Turnbull (1998), σ. 45-46.

¹²¹ Στο ίδιο, σ. 50-51.

Από την εξέταση λοιπόν των 16.091 περιπτώσεων προκύπτει ότι η πρώτη κατηγορία κινήθηκε 3,3 φορές στη διάρκεια της ζωής της έναντι 4,4 φορές της δεύτερης, 5,3 της τρίτης και 7 της τέταρτης. Ο μέσος όρος είναι 4,8 φορές και μπορούμε να διακρίνουμε καθαρά ότι η κινητικότητα αυξανόταν διαχρονικά. Σε καμία από αυτές τις ηλικιακές ομάδες δεν υπήρχε ουσιαστική διαφοροποίηση αντρών και γυναικών, μάλιστα στην πρώτη ομάδα είναι 3,3 έναντι 3,2 και στη δεύτερη 4,5 έναντι 4,4¹²².

Εξαιρετικά ενδιαφέροντα είναι επίσης τα ευρήματα για τη μέση διάρκεια διαμονής στον ίδιο τόπο κατά τη διάρκεια των παραπάνω κινήσεων. Για την ηλικιακή ομάδα 1750-1819 ήταν 13,5 χρόνια παραμονής με ελαφρά υπεροχή των γυναικών (14,2 έναντι 13,5). Για την ομάδα 1820-1849 τα 11,1 χρόνια, πάντα με υπεροχή των γυναικών (11,6 έναντι 10,7). Για λόγους σύγκρισης στην τρίτη και τέταρτη ομάδα οι αριθμοί μειώνονται σε 10,9 και 8,4 χρόνια αντίστοιχα.

Ένα δεύτερο ενδιαφέρον στοιχείο αφορά την ηλικία των μεταναστών. Από όσους γεννήθηκαν ανάμεσα στα 1750 και 1819, περισσότερο κινητικοί ήταν οι νεότεροι (κάτω των 20 ετών) σε ποσοστό 16,1%, έπειτα οι ηλικίες 20 έως 39 σε ποσοστό 15%, ακολουθούσαν οι 40 έως 59 με 13% και τέλος οι 60+ με 7,5%. Στην κλάση 1820-1849 τα στοιχεία διαφοροποιούνται σημαντικά, αφού οι < 20 ήταν πλέον το 11%, οι 20-39 το 10,7%, οι 40-59 το 12,7% και οι 60+ έμεναν στα ίδια ποσοστά με 7,5%. Για λόγους σύγκρισης, στην ηλικιακή ομάδα 1890 -1930 οι < 20 ήταν μόνο 7,4%¹²³. Τα παραπάνω συμπεράσματα προκύπτουν από τον ιδιαίτερα λεπτομερή πίνακα από την έρευνα των Pooley και Turnbull που ακολουθεί (Πίνακας 1):

¹²² Στο ίδιο, σ. 50.

¹²³ Στο ίδιο, σ. 53.

Πίνακας 1

Table 3.3 Mean length of residence (years) by age, marital status, household composition and occupation after move by birth cohort

Migrant characteristics	1750–1819	1820–49	1850–89	1890–1930
Age				
<20	16.1	11.0	10.3	7.4
20–39	15.0	10.7	10.9	8.2
40–59	12.9	12.7	12.8	11.1
60+	7.5	7.5	7.4	7.4
Marital status				
single	14.0	10.1	9.3	6.5
married	14.2	11.5	11.8	10.0
other	8.5	8.9	8.2	6.5
Companions				
alone	11.7	8.4	8.6	5.0
couple	16.8	11.7	11.6	9.4
nuclear family	13.5	11.5	11.5	9.7
extended family	10.6	10.9	10.0	9.2
other	10.9	10.9	9.7	5.2
Position in family				
child	15.8	11.2	10.2	8.1
male head	13.2	10.7	10.8	8.3
wife	15.5	12.1	12.5	10.8
female head	11.4	9.9	9.0	5.2
other	9.1	9.6	8.1	5.1
Occupational group				
professional	11.5	9.1	9.4	7.3
farmer	19.7	16.6	16.2	14.4
intermediate	14.0	12.5	12.9	9.9
skilled non-manual	9.2	9.1	10.0	7.7
skilled manual	13.3	10.7	11.3	9.1
skilled/semi-skilled agricultural	13.4	12.2	10.8	8.9
semi-skilled manual	12.5	10.1	11.3	9.2

unskilled manual	12.6	10.3	11.1	8.8
agricultural labourer	16.4	10.6	11.9	7.3
domestic service	13.2	9.0	8.9	6.2
armed forces	8.2	6.5	5.4	3.6
unpaid household	14.5	11.2	12.1	10.0
Total number	14,443	16,338	23,551	19,532

Ένα άλλο μείζον ζήτημα που πρέπει να εξεταστεί αφορά τις αποστάσεις που καλύπτουν οι μετακινούμενοι. Ως προς αυτό ιδιαίτερα χρήσιμος είναι ο ακόλουθος πίνακας:

Πίνακας 2 ¹²⁴

Table 3.4 Distance moved by year of migration

Distance	1750–1839	1840–79	1880–1919	1920–94
Mean distance (km)	37.7	33.7	38.4	55.5
Distance band (km)				
<1	24.5	40.5	43.7	35.5
1–4.9	14.7	13.2	11.8	9.9
5–9.9	14.1	9.3	7.9	8.5
10–19.9	12.3	8.3	7.0	8.3
20–49.9	15.4	11.0	9.5	10.1
50–99.9	8.6	7.2	7.7	9.0
100–199.9	5.8	6.1	6.8	9.2
200+	4.6	4.4	5.6	9.5
Total number	8,199	19,656	20,934	17,864

Data source: 16,091 life histories provided by family historians.

Από τη μελέτη των στοιχείων που αφορούν την πρώτη και δεύτερη ηλικιακή ομάδα διαπιστώνει κανείς μεγαλύτερη κινητικότητα στις ηλικίες εκείνες που στα μέσα της δεκαετίας του 1830 και στα χρόνια που ακολούθησαν βρίσκονταν στις παραγωγικότερες ηλικίες της ζωής τους. Αλλά δεν πρόκειται για κάποια εντυπωσιακή αλλαγή. Αντίθετα, όπως είπαμε και προηγουμένως, πρόκειται για μια βήμα προς βήμα κινητικότητα και μάλιστα με κατεύθυνση από την γύρω ύπαιθρο προς τα νέα βιομηχανικά κέντρα. Ιδιαίτερα μάλιστα πρέπει να προσεχθεί και η αντίστροφη κίνηση του βρετανικού πληθυσμού, απόρροια ίσως της εργασιακής ανασφάλειας που αντιμετώπισαν όσοι αποφάσισαν τελικά να μετακινηθούν. Φυσικά για να είμαστε σε θέση να κατανοήσουμε καλύτερα τις κινήσεις αυτών των ανθρώπων θα πρέπει να έχουμε συνεχώς στο νου μας την ευκολία των ταξιδιών που βελτιώνεται διαχρονικά, μαζί με τη δυνατότητα επικοινωνίας με τον τόπο καταγωγής τους. Είναι προφανές ότι

¹²⁴ Ό.π., σ. 56.

η κοινωνική αντίληψη για τον χρόνο και την απόσταση μεταβάλλεται ανάλογα με την εποχή, την κοινωνική τάξη, την ηλικία ή το εισόδημα. Αν το 1750 η απόσταση Λονδίνου – Μάντσεστερ απαιτούσε τέσσερις μέρες ταξίδι με τα πόδια, στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα μειώθηκε πολύ, μάλιστα μετά το 1840 χρειαζόταν πλέον 7 ώρες και 45 λεπτά, αλλά ο ναύλος παρέμεινε υψηλός για τους φτωχούς. Συνεπώς, όσο παλιότερα εξετάζουμε, τόσο περισσότερο κινδυνεύουμε να υποεκτιμήσουμε την πραγματική σημασία των μετακινήσεων. Οι βασικοί λόγοι που προκαλούν την μετακίνηση ήταν πάντα η αναζήτηση εργασίας και ο γάμος, κυρίως για τις γυναίκες οι οποίες και έπρεπε να μεταβούν στο σπίτι του συζύγου¹²⁵. Ως προς τους τόπους της μετακίνησης αποκαλυπτικοί είναι οι πίνακες που ακολουθούν.

Πίνακας 3 ¹²⁶

Table 3.10 Mean number of moves and mean length of residence (years) by region of birth

Region	Mean number of moves	Mean length of residence	Number of individuals	Total number of moves
London	5.8	9.3	1,220	7,053
South East	4.8	9.7	1,323	6,369
South Midland	4.4	10.3	1,083	4,766
Eastern	4.4	11.3	1,039	4,515
South West	4.1	10.8	1,235	5,116
West Midland	4.5	9.9	1,249	5,601
North Midland	4.3	11.4	1,180	5,048
North West	4.6	10.7	2,044	9,376
Yorkshire	4.3	10.9	1,557	6,692
Northern	4.5	10.9	1,141	5,111
Monmouth	6.0	10.8	108	649
North Wales	3.8	11.2	232	891
South Wales	4.0	11.5	209	831
Glamorgan	5.2	10.3	226	1,168
Highland	3.8	12.4	145	550
North East Scotland	4.6	11.9	441	2,012
Scottish Midland	4.6	10.3	432	1,981
South West Scotland	5.1	9.3	326	1,653
South East Scotland	5.2	9.7	185	960
Southern Scotland	4.3	10.8	198	850

¹²⁵ Ό.π., σ. 63.

¹²⁶ Ό.π., σ. 79.

Πίνακας 4 ¹²⁷

Table 3.12 Reasons for moving by region* (%)

Region	Work	Marriage	Housing	Family	Other	Total number
London	34.6	18.5	16.5	3.7	26.7	6,224
South East	39.0	12.2	12.6	5.0	31.2	7,227
South Midland	35.3	13.3	16.7	5.2	29.5	5,420
Eastern	38.5	15.3	13.3	4.5	28.4	3,847
South West	45.6	14.1	10.4	4.6	25.3	3,726
West Midland	47.1	13.7	11.0	4.1	24.1	6,067
North Midland	42.1	15.9	13.8	3.9	24.3	4,129
North West	39.2	16.6	18.1	4.4	21.7	8,214
Yorkshire	40.4	17.1	15.7	4.0	22.8	5,622
Northern	45.9	14.8	16.8	3.9	18.6	4,270
North Wales	46.6	12.9	8.1	4.4	28.0	918
**South Wales	49.4	13.3	11.6	4.0	21.7	2,646
***Northern Scotland	50.5	13.3	11.7	3.0	21.5	3,273
****Southern Scotland	45.2	12.8	16.2	3.4	22.4	3,128
Complete dataset	37.8	15.4	15.6	3.7	27.5	

* All moves with an origin, a destination or both in the region.

** Includes Monmouth and Glamorgan

*** Includes Highland, North-East Scotland and Scottish Midland census regions.

**** Includes South-West Scotland, South-East Scotland and Southern Scotland census regions.

Data source: 16,091 life histories provided by family historians.

Table 4.5 Type of move by reason and year of migration (%)

Reason	Within settlement move*	To new settlement in same size category	To settlement in larger size category	To settlement in smaller size category
1750–1839				
Work	28.8	56.4	54.2	57.6
Marriage	42.3	26.1	16.8	14.0
Housing	12.8	2.0	0.9	2.1
Family	0.9	1.5	2.3	2.5
Crisis	6.4	4.1	5.9	17.4
Retirement	0.5	0.7	0.1	1.7
Other	8.3	9.2	19.8	4.7
Total number	1,478	2,904	814	528
1840–79				
Work	29.0	65.1	57.9	58.2
Marriage	28.7	15.2	16.0	12.7
Housing	22.6	2.8	1.8	4.0
Family	2.4	3.2	2.8	4.3
Crisis	7.3	5.7	7.2	14.3
Retirement	2.1	1.3	1.4	2.0
Other	7.9	6.7	12.9	4.5

¹²⁷ Ο. π. σ. 82.

Πίνακας 5 - Διάγραμμα των μετακινήσεων (Pooley – Turnbull, σ. 105)

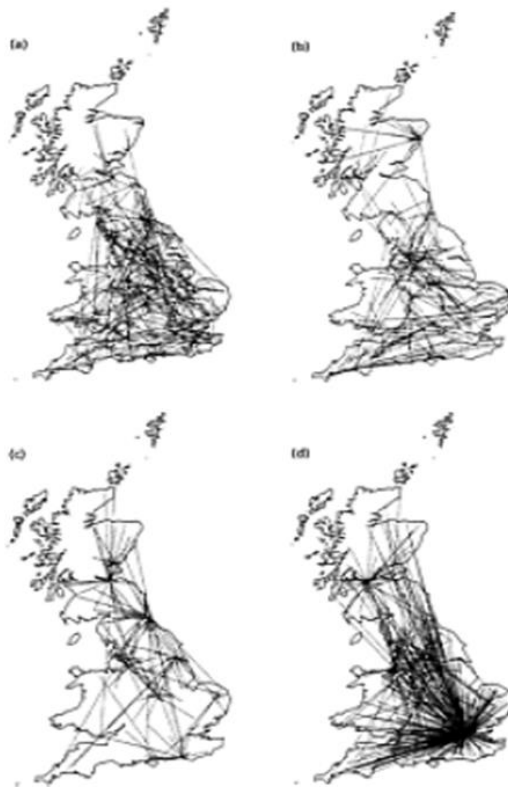

Figure 4.1 All moves 1750–1879 from places <5,000 population to places, (a) 5,000–19,999; (b) 20,000–59,999; (c) 60,000–99,999; (d) $\geq 100,000$ population

Πίνακας 6¹²⁸

Table 4.9 Type of move to London and ten other principal cities by year of migration (%)

City	Within city and its suburbs	From other settlement where population ≥100,000	From other settlement with population between 60,000–99,999	From other settlement with population between 20,000–59,999	From other settlement with population between 5,000–19,999	From settlement with population <5,000	Proportion of moves from other settlements where settlement <5,000	Total number
1750–1879								
London	69.1	1.0	1.5	3.6	6.2	18.6	60.3	3,292
Manchester	44.6	8.3	8.0	7.6	6.9	24.6	44.4	289
Glasgow	67.6	1.6	1.3	4.9	5.8	18.8	58.0	308
Birmingham	54.0	4.3	0.5	7.2	14.4	19.6	42.7	209
Liverpool	72.0	3.8	2.1	4.0	2.7	15.4	55.1	526
Leeds	59.2	5.2	1.9	3.8	8.9	21.0	51.6	157
Edinburgh	59.6	8.1	0.9	2.7	7.6	21.1	52.2	223
Sheffield	60.8	4.5	2.0	5.5	9.0	18.2	46.2	199
Bristol	63.0	2.6	2.2	2.6	9.0	20.6	55.7	189
Bradford	50.0	7.4	5.3	9.6	9.6	18.1	36.2	94
Nottingham	53.4	7.4	3.7	2.4	7.9	25.2	54.0	163
1880–1994								
London	67.8	5.0	1.9	5.1	5.5	14.7	45.7	3,425
Manchester	55.0	20.3	2.0	4.3	9.2	9.2	20.4	305
Glasgow	66.8	6.8	1.7	3.7	8.3	12.7	38.2	458
Birmingham	67.6	6.4	2.4	7.5	3.9	12.2	37.7	466
Liverpool	75.1	6.0	2.7	3.5	3.5	9.2	36.9	490
Leeds	59.2	8.5	3.8	5.3	9.7	13.5	33.0	319
Edinburgh	69.4	7.3	0.7	2.9	6.7	13.0	42.8	451
Sheffield	72.4	6.8	2.9	5.1	2.9	9.9	36.0	453
Bristol	72.3	4.5	0.9	4.5	5.5	12.3	44.3	220
Bradford	71.4	6.1	3.6	4.1	8.2	6.6	23.2	196

Συμπερασματικά, από τους παραπάνω πίνακες βλέπουμε ότι αντίθετα με την εικόνα που οι περισσότεροι από εμάς έχουμε στο μυαλό μας, μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα ως «μετανάστευση» εννοούμε περισσότερο μικρές αλυσιδωτές κινήσεις μικρών αποστάσεων με κατεύθυνση προς τις πόλεις, της οποίας φυσική συνέπεια ήταν το Λονδίνο, οι περιοχές της ΒΔ Αγγλίας και η Ν. Ουαλία να κερδίσουν σημαντική αύξηση του πληθυσμού τους στα χρόνια που ακολούθησαν τη βιομηχανική επανάσταση. Πριν τον 19^ο αιώνα, οι ροές ήταν μικρές και επί το πλείστον τοπικού

¹²⁸ Ό.π., σ. 107.

επιπέδου, λίγα χρόνια αργότερα η ακτίνα τους διευρύνθηκε, αλλά παρέμεναν εντός της ίδιας περιφέρειας, ενώ προς το τέλος της περιόδου που εξετάζουμε κατέληξαν να γίνουν διαπεριφερειακές (εντός όμορων νομών). Όσον αφορά τις μετακινήσεις μεγαλύτερων αποστάσεων, το Λονδίνο φαίνεται να ήταν ο κύριος προορισμός, επειδή εκτός των άλλων εκεί επικεντρωνόταν το εθνικό δίκτυο μεταφορών¹²⁹.

Αν και για να μιλήσει κανείς με μεγαλύτερη σιγουριά θα χρειαζόνταν πολύ περισσότερα ποσοτικά δεδομένα και ακριβέστερες στατιστικές επεξεργασίες, ωστόσο η εικόνα των στοιχείων της έρευνας που παρουσιάσαμε μοιάζει να δικαιώνει το συμπέρασμα του Πολάνυι, ότι δηλαδή οι επιλογές του Νέου Νόμου περί των Φτωχών και το πείραμα των Workhouses βασίστηκαν περισσότερο σε πολιτικές και ιδεολογικές προσεγγίσεις, παρά στο γεγονός ότι υπήρξε μια ανάγκη της βιομηχανίας για μια τέτοιου μεγέθους αλλαγή, αφού η φυσική αύξηση του πληθυσμού των πόλεων¹³⁰ και η μετανάστευση των Ιρλανδών έπαιζαν ήδη τον ιδιαίτερο ρόλο τους. Επιβεβαιώνει δηλαδή το γεγονός πως η αλλαγή αυτή μπορεί να βοηθήθηκε από τις οικονομικές εξελίξεις, αλλά σε καμιά περίπτωση δεν υπήρξε το γραμμικό αποτέλεσμά τους. Ήταν δηλαδή περισσότερο αποτέλεσμα πολιτικών, παρά οικονομικών επιλογών.

¹²⁹ Ό.π., σ. 77-78.

¹³⁰ Για τη φυσική αύξηση του πληθυσμού των βρετανικών πόλεων πολύ χρήσιμα είναι τα συμπεράσματα που περιέχονται στην εργασία του W. C. Clark, *London :A Multi- Century Struggle For Sustainable Development in a Urban Environment*, Faculty Research Working Paper Series, Harvard Kennedy School, August, 2015 ενώ για την μετανάστευση των Ιρλανδών το βιβλίο του Lucassen, L., *The Immigrant Threat. The Integration of Old and New Migrants in Western Europe since 1850*, University of Illinois Press, Urbana and Chicago, 2005,

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

*Αφού και ζώα εξημερώθηκαν κανείς δεν πρέπει να απειλίζεται ότι ο παραστρατημένος άνθρωπος είναι αδιόρθωτος*¹³¹

Η εργασία αυτή είχε ως φανερό στόχο να μελετήσει τον μετασχηματισμό των βρετανικών Workhouses και τον ιδιαίτερο ρόλο που αυτός έπαιξε στον γενικότερο μετασχηματισμό της βρετανικής κοινωνίας από το τελευταίο τέταρτο του 18^{ου} μέχρι και την έκτη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα. Ακόμη ακριβέστερα, να τοποθετήσει το έργο του Καρλ Πολάνυι για τον «μεγάλο μετασχηματισμό» στις ιδεολογικοπολιτικές, οικονομικές και ηθικές συνιστώσες του, να αναζητήσει παλιότερα ιδεολογικά και φιλοσοφικά ρεύματα και κοινωνικοοικονομικές διαδικασίες που διευκόλυναν αυτόν τον μετασχηματισμό, να τον αντιπαραβάλλει με σύγχρονες ιστορικές, κοινωνιολογικές αρχιτεκτονικές και ιατρικές μελέτες που σχετίζονται με το αντικείμενό του, αλλά και να αναζητήσει αντιθέσεις ή συμπληρωματικότητες με άλλες εργασίες για την εποχή, όπως με την παράδοση της ρικαρντιανής σκέψης και φυσικά με το έργο του μεγάλου Γάλλου φιλοσόφου, Μισέλ Φουκώ.

Ο Πολάνυι ισχυρίζεται ότι το εθιμικό δίκαιο της επιδοματικής πολιτικής αποτέλεσε το σημείο συνάντησης της παραδοσιακής αριστοκρατίας της γης με τα μεγάλα τμήματα των απόρων των αγροτικών κυρίως περιοχών της Νότιας Αγγλίας, επειδή αμφότερα ένωσαν να απειλείται η ίδια τους η ύπαρξη και τα κοινοτικά τους δικαιώματα από τους μετασχηματισμούς που απειλούσε να φέρει η επικράτηση της λεγόμενης ελεύθερης αγοράς και αυτός ο ισχυρισμός του φαίνεται να επιβεβαιώνεται όπως είδαμε σε προηγούμενα μέρη αυτής της εργασίας. Αλλά είναι εξίσου αλήθεια ότι ποτέ δεν υπήρξε μια καθαρή διαχωριστική γραμμή μεταξύ αστικής τάξης και αριστοκρατίας. Όπως η εργασία αυτή ελπίζουμε να έδειξε, υπήρξε μεγάλος βαθμός συγχρωτισμού και σύνθεσης μεταξύ τους. Η υπαρκτή αντίθεση αστών και αριστοκρατών αφορούσε, κατά την άποψη αυτής της εργασίας, μάλλον τη σύγκρουση συμφερόντων μεταξύ των ελίτ της βιομηχανίας από τη μια και των ανώτερων τμημάτων της αριστοκρατίας της γης από την άλλη.

Είναι επίσης αλήθεια ότι τα ίδια τα αδιέξοδα και η εξαθλίωση που προκάλεσαν τα επιδόματα ήταν ο λόγος που συσπείρωσε εναντίον τους τη μεγάλη πλειοψηφία της

¹³¹ Τμήμα επιγραφής που βρισκόταν στην είσοδο του εργαστηρίου της Μαξεντίας. Μ.Φουκώ (2004), σ. 62.

μεσαίας τάξης και διαμόρφωσε την αναγκαία συναίνεση που απαιτήθηκε για τη σχεδόν ολοσχερή κατάργησή τους. Αλλά αυτή είναι μόνο η μισή αλήθεια. Η άλλη μισή είχε γραφεί δεκαετίες πριν σε διαφορετικές συνθήκες από φυσικούς όπως ο Newton, εκκλησιαστικούς στοχαστές, φιλοσόφους όπως ο Locke και οικονομολόγους όπως ο Smith, οι ιδέες των οποίων ανασημασιοδοτήθηκαν την εποχή αυτή και αποτέλεσαν τα καύσιμα των αλλαγών.

Βασικό τμήμα της συλλογιστικής του Καρλ Πολάνυι είναι ότι η εισαγωγή μεγάλων και πολύπλοκων μηχανημάτων ήταν η θρυαλλίδα που κατέστησε αναγκαία την κρατική παρέμβαση η οποία υλοποιήθηκε με τον Νέο Νόμο περί των Φτωχών και το πείραμα των Workhouses, επειδή η λειτουργία τους απαιτούσε ένα πειθαρχημένο εργατικό δυναμικό και η απόσβεσή τους την αδιάλειπτη λειτουργία τους. Όμως, στην εργασία αυτή υποστηρίζεται -και ασφαλώς ο Πολάνυι δεν το αρνείται- πως το ίδιο έντονη ήταν και η ανάγκη των Βιομηχάνων για τον εφοδιασμό των πόλεων με φθηνά γεωργικά προϊόντα, επειδή κάτι τέτοιο ήταν απολύτως απαραίτητο για τη μείωση των εργατικών μισθών, όπως πολύ διορατικά έδειξε το έργο του David Ricardo, φυσικού πνευματικού ηγέτη του βιομηχανικού τμήματος της αστικής τάξης αυτής της εποχής .

Ένα κατά την άποψή μας διαφορετικό θέμα είναι αν η βιομηχανία της εποχής είχε αληθινή ανάγκη για μαζική μετανάστευση εργατικών χεριών από την ύπαιθρο προς τις πόλεις, μιας που η φυσική αύξηση του πληθυσμού τους και η εντεινόμενη μετανάστευση των Ιρλανδών, μαζί με τις φυσικές κινήσεις μικρών αποστάσεων από τα γύρω χωριά προς αυτές, επαρκούσαν για να καλύψει το κενό. Αν και η λεπτομερής διερεύνηση μιας τέτοιας υπόθεσης ξεφεύγει από τα όρια αυτής της εργασίας αυτής, άποψή μας είναι ωστόσο ότι οι ίδιοι λόγοι που κατέστρεψαν την οικοτεχνία και τη βιοτεχνία της αγγλικής υπαίθρου είναι αυτοί που υπονόμισαν και την παραγωγή της Ιρλανδίας, επομένως η μαζική είσοδος των Ιρλανδών είχε αρχίσει πολύ νωρίτερα από τα χρόνια του μεγάλου λιμού. Η επιβεβαίωση ή όχι μιας τέτοιας υπόθεσης θα είχε τη σημασία της, αφού θα επιβεβαίωνε περαιτέρω την υπόθεσή μας ότι η ανασημασιοδότηση της λειτουργίας των Workhouses είχε περισσότερο πολιτικές και ιδεολογικές, παρά οικονομικές αφετηρίες.

Σε σχέση τώρα με τα επιμέρους ερωτήματα, η εργασία αυτή καταλήγει ότι εφόσον η εφαρμογή του μεγάλου μετασχηματισμού είχε περισσότερο πολιτική και ιδεολογική αφετηρία, είναι αναμενόμενο να ασκήθηκε και λελογισμένη βία για την εφαρμογή του. Δηλαδή, προκειμένου να επιτευχθούν οι στόχοι του, οι συνθήκες στο εσωτερικό των ιδρυμάτων έπρεπε να είναι λίγο χειρότερες από αυτές στις οποίες ζούσαν οι πιο

φτωχοί από τους βιομηχανικούς εργάτες των πόλεων. Από την άλλη, η πειθάρχησή τους απαιτούσε, όπως ο Φουκώ έδειξε καθαρά στο *Επιτήρηση και Τιμωρία*, την επανακοινωνικοποίηση τους και γι' αυτό ακριβώς επελέγη τελικά ο διαχωρισμός των οικογενειών και κυρίως η απομάκρυνση από αυτές των ανήλικων μελών τους. Η διατροφή εντός των ιδρυμάτων, το καθημερινό τους πρόγραμμα, η αρχιτεκτονική των εσωτερικών τους χώρων, η γεωγραφική τους τοποθέτηση, παρ' όλους τους περιορισμούς του κόστους, παρά το γεγονός ότι πολλά από αυτά τα ιδρύματα στηρίχθηκαν σε προϋπάρχουσες υποδομές, παρά τις αντιδράσεις των τοπικών αξιωματούχων, καθώς και των ίδιων των τροφίμων, προσπαθούσε να εξυπηρετήσει τέτοιους σκοπούς. Και αυτή η καταληκτική παράμετρος της βίαιης πειθάρχησης στο πνεύμα των νέων καιρών και των αναγκών τους κρίνουμε πως χωρά λίγα ακόμη σχόλια με επίκεντρο το έργο του Φουκώ.

Η κοινωνία της Νέας Οικονομίας αποτελείται από ένα άθροισμα ατόμων, καθένα εκ των οποίων κατέχει από τη στιγμή της γέννησής του αναπαλλοτρίωτα δικαιώματα, σύμφωνα με τους συγγραφείς των κοινωνικών συμβολαίων. Όμως, σύμφωνα με τον Μισέλ Φουκώ, αυτή είναι μόνο η μισή αλήθεια. Η άλλη μισή υπαγορεύει ότι το κάθε άτομο είναι αντικείμενο και φορέας πειθάρχησης, πηγή της οποίας αποτελούν οι νέες τεχνολογίες της εξουσίας. Γιατί η τελευταία δεν νοείται μόνο με την αρνητική της έννοια, ως καταπίεση, λογοκρισία και τιμωρία, αλλά τώρα είναι πλέον σε θέση να παράγει λόγους, αλήθειες, αποτελέσματα. Το άτομο λοιπόν και οι γνώσεις μας γύρω από αυτό, οφείλονται σε αυτήν ακριβώς την παραγωγική ικανότητα της εξουσίας. Το μεγάλο βιβλίο της ανθρώπινης μηχανικής, λέει ο Φουκώ, γράφτηκε σε δύο κατάστιχα. Στο πρώτο ο Descartes έγραψε τις πρώτες του σελίδες και τη σκυτάλη ανέλαβαν κατόπιν γιατροί και φιλόσοφοι, ενώ το δεύτερο, με περιεχόμενο περισσότερο τεχνικό και πολιτικό, επηρεάστηκε από ένα σύνολο στρατιωτικών, σχολικών και ιδρυματικών κανονισμών και συμπληρώθηκε με βάση λογικές και εμπειρικές διαδικασίες που έλαβαν χώρα εντός των στρατώνων, των μοναστηριών και των Workhouses.

Όπως αναφέραμε, ο Φουκώ εξετάζει την εξέλιξη των Workhouses ως μέρος της ευρύτερης προσέγγισής του στο ζήτημα της Εξουσίας και της διαδικασίας πειθάρχησης των κατώτερων τάξεων. Χωρίς να αρνείται ποτέ τον ιδιαίτερο ρόλο των ιδεών και του μετασχηματισμού της οικονομικής δομής, φωτίζει ωστόσο τον ρόλο της Πολιτικής σε σχέση με το ζήτημα που μας ενδιαφέρει. Πιο συγκεκριμένα, στους βασικούς τομείς της κοινωνικής τους ζωής, οι κατώτερες τάξεις αυτήν ακριβώς την ιστορική περίοδο υποχρεώθηκαν στον διαχωρισμό τους σε δύο βασικές κατηγορίες. Η μικρότερη, και πιο προβληματική από αυτές, αναγκάστηκε σε βαθύτερο από τα

προηγούμενα χρόνια εγκλεισμό, ενώ η μεγάλη πλειοψηφία αφέθηκε να αιωρείται μεταξύ της πείνας και των νέων εργοστασίων, ακριβώς επειδή η ανάγκη για φθηνά εργατικά χέρια, ο υπερπληθυσμός και ο φόβος των εξεγέρσεων έκαναν φανερή τη σημασία της. Στην περίπτωση της τρέλας, το γεγονός αυτό σήμαινε τον διαχωρισμό όσων θεωρήθηκαν τρελοί από τους παράλογους, στην περίπτωση της φυλακής σήμαινε την κατασκευή και τον διαχωρισμό των εγκληματιών από τους παραβατικούς, και στην περίπτωση των απόρων σήμαινε τον διαχωρισμό των δυνάμει ανεξάρτητων εργατών από τους τροφίμους των Workhouses.

Κατά την άποψη αυτής της εργασίας επρόκειτο λοιπόν για τρεις διαφορετικές όψεις της ίδιας ακριβώς πολιτικής. Στόχος τους δεν ήταν απλά να αποκλείσουν αυτούς που θεωρούσαν ως αντικοινωνικά στοιχεία, αλλά περισσότερο να οριοθετήσουν τη ζωή, τις αξίες και τη δράση όλων των υπολοίπων, οι οποίοι αποτελούσαν και τη μεγάλη πλειοψηφία των κατώτερων τάξεων. Και στις τρεις περιπτώσεις έπαιρναν κατ' ουσίαν οικείες προηγουμένως μορφές, είτε επρόκειτο για τρελούς, είτε για παραβατικούς, είτε για αλήτες και φτωχούς, και τους μετέτρεπαν δια μέσου του εγκλεισμού τους και των συνακόλουθων συνθηκών του σε αλλόκοτα όντα¹³².

Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, η εργασία ήταν το μέσο που χρησιμοποιήθηκε περισσότερο από όλα για να πιθασευτεί τούτος ο συρφετός του παράλογου. Εργασία για τους τροφίμους των ιδρυμάτων, εργασία στα νέα εργοστάσια και για τους υπολοίπους, τους οποίους η πείνα θα έσπρωχνε μέχρι τις εισόδους τους. Μια τέτοια πολιτική είχε στα μέσα του 19^{ου} αιώνα καταστεί απολύτως απαραίτητη, όχι μόνο επειδή, όπως υποστηρίζει ο Πολάνυι, η βιομηχανία χρειαζόταν επειγόντως φθηνότερα εργατικά χέρια, αλλά και επειδή η ίδια η αποτυχία της επιδοματικής πολιτικής σαράντα ολόκληρα χρόνια μετά την πρώτη εφαρμογή της, είχε εκθρέψει έναν πληθυσμό που γινόταν ολοένα και δυσκολότερο να ελεγχθεί. Έναν συρφετό ανθρώπων ο οποίος δεν ήθελε να γνωρίσει τους αστικούς κανόνες, δεν παντρεύονταν, δεν βάφτιζε τα παιδιά του και δεν αναγνώριζε τις ηθικές του υποχρεώσεις. Μάλιστα, όπως σημειώνει ο Φουκώ, από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα οι λεγόμενες λαϊκές ανομίες έλαβαν νέες διαστάσεις όταν διασταυρώθηκαν με τις κοινωνικές συγκρούσεις, την αντίσταση στην εκβιομηχάνιση ή με τα αποτελέσματα των οικονομικών κρίσεων. Έλαβαν δηλαδή τα χαρακτηριστικά που παρατηρούμε σε όλα τα κινήματα που εκτυλίχθηκαν από το 1780 μέχρι το 1848¹³³. Πιο συγκεκριμένα, στην περίπτωση της Βρετανίας το κίνημα των Λουδιτών και λίγο αργότερα τα πιο

¹³² Στο ίδιο, σ. 69-72.

¹³³ M. Foucault (1989), σ.360.

ριζοσπαστικά τμήματα των Χαρτιστών έθεσαν ζητήματα που ξεπερνούσαν κατά πολύ τα ανεκτά για την εποχή όρια.

Αυτήν ακριβώς την απειλή, κατά τον Γάλλο φιλόσοφο, σκόπευε να αντιμετωπίσει η παρέμβαση της Πολιτικής την εποχή που εξετάζουμε και μέρος αυτής της αντιμετώπισης αποτέλεσε και το πείραμα των Workhouses. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με την παραπάνω θεώρηση, το δίλημμα που έθεσε ο Νέος Νόμος περί των Φτωχών στον πληθυσμό των απόρων της εποχής σε καμιά περίπτωση δεν ερχόταν σε σύγκρουση με τα ζητούμενα της λεγόμενης ηθικής μεταρρύθμισης, η οποία την εποχή εκείνη βρισκόνταν σε πλήρη εξέλιξη και στον τομέα της αντιμετώπισης της τρέλας προωθούνταν από τις προσεγγίσεις των Samuel Tuke και Philippe Pinel και οι οποίες στόχο είχαν τον διαχωρισμό της βαριάς τρέλας από τον πληθυσμό όσων απλώς αρνούσαν την κυρίαρχη ηθική και τις αστικές νόρμες. Ούτε ήταν αντίθετα στον εξανθρωπισμό των ποινών, αφού η ίδια η ιδέα της φυλάκισης γεννήθηκε εκείνα τα χρόνια. Αντίθετα, οι στόχοι τους ήταν παρόμοιοι. Έπρεπε να πιέσουν τη μεγάλη πλειοψηφία των ανέργων να στραφεί στη μετανάστευση και στα νέα εργοστάσια, όχι μόνο επειδή η οικονομική χρησιμότητα μιας τέτοιας κίνησης ήταν προφανής, αλλά και γιατί η ένταξη τους στην ανελαστική διαδικασία της παραγωγής αυτήν την εποχή θα είχε προφανή αποτελέσματα στην πειθάρχησή τους. Οι υπόλοιποι, όσοι δεν μπορούσαν ή δεν ήθελαν να αντέξουν μια τέτοιας κλίμακας διαδικασία, μπορούσαν να καταφύγουν στα Workhouses. Εκεί το ίδιο τους το σώμα θα γινόταν, με τη χρήση λελογισμένης βίας, αντικείμενο μιας άλλου είδους, αυστηρότερης πειθάρχησης.

Βιβλιογραφία

- Aldcroft, D. και Ville, S. *Η Ευρωπαϊκή Οικονομία 1750-1914*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2005
- Block, F. και Somers, M. In the Shadow of Speenhamland. Social Policy and the Old Poor Law, *Politics and Society* 31.2 (2003).
- Broad, J. Housing the Rural poor in Southern England 1650-1850, *The agricultural History Review*, Vol. 48, No 2, British agricultural History Society, 2000
- Brown, D. Workers, Workhouse and the Sick Poor. Health and Institutional Health Care in the long Nineteenth Century, *Journal of Urban History*, Vol 43, 2017
- Burawoy, M. For a Sociological Marxism, the complementary Convergence of Antonio Gramsci and Karl Polanyi, *Politics and Society*, Vol 31, No 2, June 2003.
- Burns, E. M. *Ευρωπαϊκή Ιστορία. Ο Δυτικός Πολιτισμός: Νεότεροι Χρόνοι*, Επίκεντρο, Αθήνα 2006,
- Cannon, J. *Aristocratic Century*, Cambridge University Press, 1984
- Clark, W. C. "London: A Multi-Century Struggle For Sustainable Development in a Urban Environment", Faculty Research Working Paper Series, Harvard Kennedy School, August 2015.
- Crowther, M. A. *The workhouse system 1834-1929. The history of the social institution*, Routledge library edition: The Victorian word, 2016.
- Dinwiddy, J. "Luddism and Politics in the Northern Counties", *Social History*, Vol. 4, No. 1 (Jan., 1979), Taylor & Francis, Ltd.
- Elder, W. "Speenhamland Revisited", *Social Service Review*, Vol 38, No 3, Sep.1964
- Engels, F. *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία*, Μπάουρον, Αθήνα, 1974.
- Foucault, M. *Επιτήρηση και Τιμωρία – Η γέννηση της φυλακής*, Ράππα, Αθήνα 1989
- Geary, D. *Το Ευρωπαϊκό Εργατικό Κίνημα 1848-1939*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1988
- Glaper, J. The Speenhamland Scales: Political, Social or Economic Disaster?, *Social Service Review* 44.1 (1970).
- Green, D. R. *Pauper Capital. London and the Poor Paw 1790-1870*, M.P.G Books Croop, UK, 2010.
- Green, D. R. Pauper Protests: Power and Resistance in Early Nineteenth-Century London Workhouses, *Social History* Vol.31, No 2, Taylor and Francis L.t.d. , May 2006,
- Hallas, C. S. Poverty and Pragmatism in the Northern Uplands of England: The North Yorkshire Pennines 1700-1900, *Social History*, Vol 25, No 1, Taylor and Francis Ltd, Jan. 2000,

Heal, F. και Holmer, C. *The Gentry in England and Wales, 1500-1700*, Macmillan Press LTD, 1994,

Heilbroner, R. L. *Οι φιλόσοφοι του Οικονομικού Κόσμου. Η ζωή και οι ιδέες τους*, Κριτική, Αθήνα, 2000

Higginbotham, P. "An introduction to the Workhouse",
<http://www.Workhouses.org.uk/intro/>.

Hobsbawm, E. J. "The Machine Breakers", *Past and present*, No. 1, Oxford University Press, Feb. 1952.

Hobsbawm, E. J. *Η Εποχή των Επαναστάσεων 1789-1848*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2002.

Howart, M. *Ο ρόλος του πολέμου στη Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία*, Ποιότητα, Αθήνα 2009

Kamen, H. *Πρώιμη Νεότερη Ευρώπη*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2002

Lindemann, A. S. *Ιστορία της Νεότερης Ευρώπης από το 1915 μέχρι σήμερα*, Κριτική, Αθήνα 2014

Locke, J. Δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως, Πόλις, Αθήνα 2010

Lucassen, L. *The Immigrant Threat. The Integration of Old and New Migrants in Western Europe since 1850*, University of Illinois Press, Urbana and Chicago, 2005

Mackay, L. A culture of Poverty? The St. Martin in the fields Workhouse 1817, *The journal of Interdisciplinary History*, Vol 26, No 2 (Autumn 1995) The MIT Press

Mackenzie, S. R. An English Woman's Workhouse is her Castle: Poor management and Gothic Fiction in the 1790, *ELH*, Vol 74, No 3, Johns Hopkins University Press, 2007.

Midwinter, E.C. State Intervention at a Local Level: The new poor Law in Lancashire, *The Historical Journal*, Vol 10, No 1, Cambridge University Press, 1967.

Miller, I. Feeding in the Workhouse: The Institutional and ideological Function of food in Britain, 1834-1870, *Journal of British Studies* 2, Oct. 2013, The North American Conference on British

Murdah, L. D. "From Barrack Schools to Family Cottages: Greeting Domestic Space for late Victorian Poor Children", J. Lawrence & P. Starkey (eds), *Child Welfare and Social Action in the Nineteenth and Twentieth Centuries: International Perspective*, Liverpool, Liverpool UP, 2001

Neuman, M. D. A suggestion regarding the origins of the Speenhamland Plan, *The English Historical Review*, 84 (1969).

Newman, S. To Punish or Protect: The New Poor Law and the English Workhouse, Springer Science + Business Media New York 2013, Published online: 10 December 2013

Page Moch, L. *Moving Europeans. Migration in Western Europe since 1650*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis 2003 (2nd edition, 1st edition 1992).

Pallister, R. Workhouse Education in County Durham 1834- 1870, *British Journal of educational Studies*, Teylor and Francis L.t.d, Vol. 16, No 3, Oct.1968

Pooley, C. and Turnbull, J. *Migration and mobility in Britain since the 18th century*, London, 1998.

Richardson, R. and Hurwitz, B. Joseph Rogers and the Reform of Workhouse Medicine, *British Medical Journal*, Vol 299, No 6714, BMJ, Dec. 1989,

Richardson, R. *Dickens and the Workhouse, Oliver Twist and the London Poor*, Oxford University Press, 2012.

Robets, N. How Cruel was the Victorian Poor Law? *The Historical Journal*, Vol 6, No 1, Cambridge University Press, 1963,

Rubin, I.I. *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*, Κριτική, Αθήνα 1993

Seth, K. *Slumming: Sexual and Social Politics in Victorian London*, Princeton University Press, 2004,

Slack, P. *The English Poor Law 1531-1780*, Studies in Economic and Social History, Macmillan, 1990,

Somers, R. και Block, F. From Poverty to Perversity. Ideas, Markets and Institutions over 200 Years of Welfare Debate, *American Sociological Review*, Vol. 70, No 2,

Speizman, M. D. Speenhamland: an experiment in guaranteed income, *Social Service Review* 40 (1966)

Speizman, M. D. Speenhamland: an experiment in guaranteed income, *Social Service Review* 40 (1966).

Stoker, P. M. Bentham, Dickens and the Uses of the Workhouse, *Studies in English Literature 1500-1900*, Vol. 41, No 4, John Hopkins University, Autumn 2001

Taylor, J.S. A Different Kind of Speenhamland: Nonresident Relief in the Industrial Revolution, *The Journal of British Studies* 30.2 (1991)

The Victorian Web, Literature, History and Culture in the age of Victoria,
<http://www.victorianweb.org/>

Wells, R. The Poor Law Commission and Publicly-Owned Housing in the English Countryside 1834-1847, *The agricultural History Review*, Vol. 55, No 2, British agricultural History Society, 2007

Wallerstein, I. *Σύγκρουση Πολιτισμών*, κείμενο 3, Θύραθεν, 2011

Walton, J. K. *Chartism*, London, Routledge, 1999

Αμπούτης, Α. *Η εξέλιξη της πολιτικής ιδεολογίας και του δημόσιου πολιτικού λόγου των Βρετανικών αριστοκρατικών ελίτ κατά την περίοδο 1832-1914*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ, Οκτώβριος 2016.

- Βέμπερ, Μ. *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του Καπιταλισμού*, Gutenberg, Αθήνα, 2006
- Γαγανάκης, Κ. Οικονομική ανθρωπολογία και ιστορία στην κριτική της οικονομίας της αγοράς: το έργο του Karl Polanyi, *Σύγχρονα θέματα* 49 (1993).
- Γαγανάκης, Κ. Νέες Θεωρήσεις και Πολιτικές αντιμετώπισης της φτώχειας και του κόσμου των Φτωχών στην Πρώιμη Νεότερη Ευρώπη, *Ιστορία κοινωνικής Πολιτικής*, επιμέλεια Κ. Δικαίος, Gutenberg, Αθήνα,, 2010
- Πολάνυι, Κ. *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, Νησίδες, Σκόπελος 2001
- Φουκώ, Μ. *Εξουσία, γνώση και ηθική*, Ύψιλον Αθήνα 1987.
- Φουκώ, Μ. *Η Ιστορία της Τρέλας*, Ηριδανός, Αθήνα, 2004
- Φουκώ, Μ. *Η μικροφυσική της εξουσίας*, Ύψιλον, Αθήνα 1991.